प्राकृत-व्याकरणम्।

इङ्गलण्डीयभाषानुवाद सहितम्

श्री हृषीकेश शास्त्रि भट्टाचार्य्येण

सङ्कलितम्

पञ्चनद महाविद्यालयाध्यक्षानुमत्या लवपुरसंस्थित

पुस्तकालयाध्यक्ष लाला मेहरचन्दनामधेयस्य

साहाय्येन प्रकाशितञ्च

कलिकाता राजधान्यां कोन्स कम्पानि यन्त्रे

श्री केदार नाथ दत्तेन

मुद्रितम्।

A
PRAKRITA GRAMMAR

WITH

ENGLISH TRANSLATION

BY

PUNDIT RISHIKESH SASTRI.

PUBLISHED

BY

LALLA MEHARCHAND, LAHORE.

CALCUTTA:

CONES AND CO., No. 307, BOW BAZAR STREET.

1883.

[All rights reserved with the Author.]

Contents (सूचिपत्रम्)

विषयः	पत्रं	पंक्तिः
साधारणनियमाः	१	२
सन्धिः	३	१५
लुक्	५	३
अनुस्वारः	६	८
लिङ्गविवेकः	१३	१०
विशेष नियमाः	१६	१२
अज्विधिः	२०	१
असंयुक्तव्यञ्जनलोपादयः	४०	१०
संयुक्तव्यञ्जनलोपादयः	५४	३
प्रत्ययविधानं	६८	१०
स्वार्थ प्रत्ययाः	७२	१७
विशेषपदानि	७३	१९
अव्ययं	९४	२१
शब्द साधन विधिः	९७	२
शब्द रूपाणि	९८	८
सर्व्वनाम शब्दाः	११७	६
तिङन्त प्रकरणं	१२९	३
धात्वादेश विधिः	१४१	६

प्राकृत-व्याकरणम्।

साधारण नियमाः।

।अथ प्राकृतम्॥ १।

अथशब्द आनन्तर्य्यार्थोऽधिकारार्थ श्च। प्रकृतिः संस्कृतं, तत्र भव, तत आगतम्वा "प्राकृतम्" प्राकृते च प्रकृति, प्रत्यय, लिङ्ग, कारक, समास, संज्ञादयः संस्कृतवद्वेदितव्याः।

The word 'Atha' 'अथ' means both proximity and dependence on subsequent rules (अधिकार). Prakrita is a common name given to the dialects which sprang up or were derived from "Prakriti, the Sanskrita." There is no difference between the radical forms of words, the affixes, the genders, cases, samasas and nouns, &c. of the Sanskrita and those of the Prakrita.

प्राकृतमधिक्रियते Hence prakrita dialects are to be illustrated by the following rules:—

॥ लोकादवगन्तव्यः ॥ २।

प्राकृते वर्ण-समाम्नायो लोकादवगन्तव्यः। यथा—

(१) अत्र ऋ, ॠ, ऌ, ऐ, औ इत्येतान् विहायापरे स्वरा विद्यन्ते।

(२) ङ, ञ, श, ष, न, य, इत्येते व्यञ्जनवर्णा प्राकृते न सन्ति। परं वर्गसंयुक्तयो र्ङ ञो व्यवहारः क्वचिद् दृश्यते।

(३) प्राकृते भिन्नवर्गीयानां वर्णानां परस्परं संयोगो न भवति। यथा त्क, प्क, त्त, क्य; क्र, क्ल, ल्क, क्व, इत्येतेषां क्क इति रूपं भवति। ङ्ग, द्ग, ग्न, ग्य, ग्र, र्ग, ल्ग इत्येतेषां ग्ग इति रूपं भवति। इत्यादि; पञ्चम-वर्ण-संयोगस्त्वत्र विरल एव।

(४) अत्र स्वर-रहितं व्यञ्जनं नास्ति ।

The following are specialities of the 'Prakrita' and must be known from other sources than the Sanskrita.

(1) It retains all Sanskrita vowels sxcept ऋ, ॠ, ऌ, ऐ and औ.

(2) The Prakrita discards the following consonants ङ, ञ, श, ष, न, य, but sometimes the use of ङ, ञ, may be seen in their combination with letters of their own class.

(3) The Prakrita avoids union of two consonants of different classes and only a few words are found with letters combined with the fifth letters of their own class.

(4) No mute consonants occur in Prakrita; all are vocalized.

इदमपि च लोकादवगन्तव्यं यत् प्राकृते द्विवचनं चतुर्थी च न भवतः ।

Be known that the Prakrita has no dual number nor the dative case (the latter being replaced by the genetive.)

॥ बहुलम् ॥ २ ।

बहुल मितमधिकृतं वेदितव्यं, आशास्त्र परिसमाप्तेः ।

Bahula 'बहुल' is a term generally meaning "variously" or "optionally." It must be understood that this (Bahula) is to be implied in the succeeding Sūtras, till the work is finished.

॥ दीर्घ ह्रस्वौ मिथोवृत्तौ ॥ ४ । १ ।

१। एतदध्यायस्थित दशमसूत्र तिलकं दृश्यताम। See the notes on the tenth Sūtra of this chapter. शौरसेन्यादौ नैषविधिरस्ति। This rule does not apply to Sáurasení or other Prakrita dialects.

वृत्तौ समासे, स्वराणां दीर्घ ह्रस्वौ बहुलं भवतः । मिथः परस्परं ह्रस्वस्य दीर्घो दीर्घस्य च ह्रस्वः ।

Some times in *Samasa* or compound words a long vowel is converted into a short one and a short into a long as—अंतावेइ, (अन्तर्वेदी) ; सत्तावीसा, (सप्तविंशतिः) क्वचिन्न भवति, sometimes such change does not take place as जुवइअणो, (युवतिजनः); क्वचिद्विकल्पः, and in some instances it is optional as पईहरं, पइहरं (प्रतिगृहं) णईसोत्तं णइसोत्तं (नदीस्रोतः); वहुमुहं, वहूमुहं (वधू[धू]मुखं) ; कणउरं, कणऊरं (कर्णपुरं) ; सिरोवेअणा, सिरवेअणा, (शिरोवेदना) ; पीआपीअं, पिआपिअं (पीतापीतं) सरोरुहं, सररुहं (सरोरुहं) ; भुअवत्तं, भुआवत्तं (भूर्जपत्रं) पल्लिवइ, पल्लीवइ (पल्लीपति) ; गामणीसुओ, गामणिसुओ (ग्रामणीसुतः) ; अंतउरं, अंतेउरं (अन्तःपुरं) ; अक्खउहिणी, अक्खोहिणी (अक्षौहिणी) ;

॥ पदयोः सन्धिर्वा ॥ ५ ।

संस्कृतोक्तः सर्व्वः सन्धिः प्राकृते पदयोर्व्यवस्थितविभाषया भवति ।

When two words come in immediate conjunction, all sorts of union (सन्धिः) under the rules of the Sanskrita grammar, are optional in the Prakrita ; as दहि ईसरो, दहीसरो, (दधीश्वरः) ; वासेसी, वास इसी, (व्यासर्षिः) पदयोरितिकिं ? Note that the above rule applies to the case of immediate conjunction of *two words*, for there is never any union in one word, as पाओ, (पादः) ।

॥ न युवर्णस्यास्वे ॥ ६ ।

इवर्णस्य उवर्णस्य चाऽस्वे वर्णे परे सन्धि र्न भवति ।

The letters इ (i) and उ (u) do not unite with vowels of different kinds as विअ, (इव) ; महुइं, (मधूनि) ; अस्व इति किं ? Why did we say that *i* and *u* do not unite with vowels of different kind ? for the union takes place with vowels of the *same* kind, as पुहवीसः (पृथिवीशः) ।

॥ एदोतोः स्वरे ॥ ७ ।

एकार ओकारयोः स्वरे परे सन्धि र्न भवति ।

The vowels (é) ए and (o) ओ do not nnite with any vowel which is in immediate conjunction with them, as देवीए एत्थ (देव्याअत्र) ; एओ एत्थ, (एकोऽत्र) ।

॥ स्वरस्योद्वृत्ते ॥ ८ ।

व्यञ्जन-संपृक्तः स्वरो व्यञ्जने लुप्ते योऽवशिष्यते, स उद्वृत्त इत्युच्यते स्वरस्य उद्वृत्ते स्वरे परे सन्धि र्न भवति । The word *udvritta* means here a vowel which remains alone after its inherent cosonant is elided. An *udvritta* vowel does not unite with any vowel coming before it, as गुहअउलनारी, (गुहक कुलनारीः); णिसाअरो, (निशाचरः); क्वचिद्विकल्पः in some instances this rule is optionally applied, as सुउरिसो, सूरिसो, (सुपुरुषः) ; क्वचित् सन्धिरेव, In some special instances the union (सन्धिः) must take place, as चक्काओ (चक्रवाकः) ।

॥ त्यादेः ॥ ९ ।

तिवादीनां स्वरस्य (स्वरे परे) सन्धि र्न भवति ।

The vowels of the affixes *ti* (ति) &c., do not unite with any vowel, as होइइह, (भवतीह) ।

॥ लुक् ॥ १० । १ ।

स्वरस्य स्वरे परे वहुलं लुक् भवति ।

When a vowel comes after another vowel the latter is elided optionally, as तिअसीसो, तिअसईसो, (त्रिदशेशः) ; राउलं, राअउलं (राजकुलं) ; तुहद्धं, तुहअद्धं (तवार्द्धं) ; महद्धं महअद्धं (ममार्द्धं) ; पावडणं, पाअवडणं (पादपतनं) ; कुंभारो, कुंभआरो (कुंभकारः) ; पवणुद्धुअं पवणोद्धुअं (पवणोद्धूतम्) ; २ सो

---

(१) प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदं किमप्याधिक्यमुद्वहति, यथा " सन्धा वचामज् लोपविशेषा वहुलम्" । (प्रा० १सू।४अ) सन्धौ वर्त्तमानानामचां स्थाने अज्विशेषा लोपविशेषाश्च वहुलं भवति । सूत्रस्यास्य अचां स्थानेऽज्विशेषा अचां लोपविशेषाश्चेति अंशद्वयं वर्त्तते, तद्त्र सूत्रद्वयेन सुव्यक्तमस्ति, एतदध्यायान्तर्गत चतुर्थं सूत्रेण प्रथमांशस्य व्यक्तिरनेन च द्वितीयांशस्य। In Prakritaprakasa we find this Sutra somewhat more comprehensive for "when vowels are in Sandhi or in a state of immediate conjunction, various kinds of vowels and elisions arise." This Sutra has two parts i e (1) appearance of various kinds of vowels, (2) that of elisions ; for the first part we have the 4th Sutra of this chapter, and for the second the present one. शौरसेन्यादौ नैषविधिः This rule does not apply to Sáuraseni or other Prákrita dialects.

(२) प्राकृत प्रकाशे चाचाधिकः पाठो वर्त्तते यथा " संयोगे परे सर्व्वत्र पूर्व्वस्याचोलोपः ।

When a conjunct consonant follows, it is always the first of the two meeting vowels, which is elided, as णत्थि (नास्ति) ; सङ्कंती, (संक्रान्ति) &c., क्वचिन्नित्यं, क्वचिदन्यदेव वहुलग्रहणात् । तेनान्यदपि लाक्षणिक कार्य्यं भवति ; From the use of bahula, or 'variously' in the sutra we conclude that these changes are in some cases absolute, in others they admit of different forms ; hence when other forms are met with, they are still to be considered as provided for in this Lakshana or Sutra, प्राकृतकल्पलति

श्रमर्त्तं, सोश्रर्त्तं (सौकुमार्य्यं); अन्धआरो, अंधारो (अन्धकारः); खन्दआरो, खंदारो (स्कन्दावारः); पाअवीडं पावीडं (पादपीठं)।

॥ अन्त्य व्यञ्जनस्य ॥ ११ ।

शब्दानां यदन्त्यं व्यञ्जनं तस्य लुग् भवति ।

A final consonant is generally elided; (exception is observed in the case of *m* & *n* which always become *Anuswara*). as जाव, (यावत्) ताव, (तावत्) जसो, (यशः); नहं (नभः); सरो (सरस्); (कम्मो) कर्म्मन्; समासेतु वाक्य बिभक्त्यपेक्षाया मन्त्यत्वं मनन्त्यत्वं वा तेनह्नि—The finality in the compounded words, is determined according to their declension (विभक्तिः) i. e., the final consonant of the words forming a samasa is also elided; as—सभिक्खु, (सद्भिक्षुः); एअगुणः (एतद्गुणः) ॥ १ ।

॥ न श्रदुदोः ॥ १२ ।

अत्, उत् इत्येतयोरन्त्यस्य व्यञ्जनस्य लुक् न भवति ।

कायामतःपरं "परसंयोगस्थे ङोह्रस्वः" संयोगे परवर्त्तिनि एङो ह्रस्वः स्यात्। एकारस्य इकारः, ओकारस्य उकारः ie "i (इ) and u (उ) are substituted for e and o respectively when a conjunct immediately follows," as मइन्दो (मृगेन्द्रः); कण्णुप्पलं (कर्णोत्पलं)।

(१) प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदमित्यमस्ति यथा "अन्त्यस्यहलः" इतिसूत्रमयत्र तुल्यरूपे वाधिकमन्तु "वेति निवृत्त" मित्येतद्वचनं। In Prakritaprakasa this Sutra has a slight different form with the same meaning as—Antyasya Halah, it adds "वेति निवृत्त" i e the option of the preceding Sutras ends here. अनेन सूत्रेण प्राकृते हलन्ताः शब्दा न सन्तीति ध्वनितं।

The final t of the words (श्रत्) *srat* and उत् *ut* is not elided a ; as—सद्धा, (श्रद्धा) ; उसयं (उन्नयं) ।

॥ निर् दुरोर्व्वा ॥ १३ ।

निर् दुर् इत्येतयोरन्त्य व्यञ्जनस्य वा न लुग् भवति ।

The final r of *nir* (निर) and *dur* (दुर) is elided optionally, as—णिस्सहं, णीसहं (निस्सहं) ; दुस्सहो, दूसहो (दुस्सहः) ।

॥ स्वरेऽन्तरश्च ॥ १४ ।

अन्तरोनिर्दुरश्चान्त्य व्यञ्जनस्य स्वरे परे लुक् न भवति।

The final r of *Antar* (अन्तर) *nir*, (निर), and *dur* (दुर) shall not be elided if followed by a vowel ; as अन्तरप्पा, (अन्तरात्मा) ; णिरंतरं (निरन्तरं) ; दुरुत्तरं (दुरुत्तरं) ; १

॥ स्त्रियामादविद्युतः ॥ १५ । २ ।

विद्युत् शब्दं वर्ज्जयित्वा स्त्रियां वर्त्तमानस्य शब्दस्यान्त्य व्यञ्जनस्यात्त्वं भवति ; लुगपवादः । आ (á) is substituted for the final conso-

---

(१) प्राकृत प्रकाशेऽन्यान्यपि लोप-विधायक-सूत्राणि दृश्यन्ते । यथा "उदुम्बरे दोर्लोपः" (२।४) In *udumbara* du is elided as उंवरं, "कालायसे यस्य वा" (३।४) In *kalayasa* ya is optionally elided ; as कालासं, कालाअसं ; "भाजने जस्य" (४।४) In Bhajana ja is optionally elided as भाणं, "भाअणं ; यावदादिषु वस्य" (५।४) In the words *yavat* &c., v is optionally elided as—जा, जाव ; ता, ताव ; पाराओ, पारावओ (पारावतः) अनुत्तन्तो अनुवत्तन्तो (अनुवर्त्तमानः) ; जीअम्, जीविअम्, (जीवितं) ; एअं, एव्वं (एवम्) ; एअ एव्व (एव) ; कुलअं, कुवलअं (कुवलयं) ।

(२) प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदं द्विधा विभक्तमस्ति । यथा "स्त्रियामात्" (७।४), "न विद्युति" (९।४); Bararuchi's grammar contains two *Sutras* on this purport instead of one as—" striyam át " (7ch.4) and " na vidyuti " (9ch.4).

nant of a feminine word, except that of *vidyut* (विद्युत्) The "elision" of the preceding sutras ends here; thus. सरिआ, (सरित्) ; पडिवअ,, (प्रतिपत्) ; संपआ (सम्पत्) ; वाआ, (वाच् वा वाक्) ; बहुलाधिकारादिषत् पृष्टतर 'य' श्रुतिरपि । The 'option' being continued, we find in some instances that the letter á आ is uttered as if accompanied with *ya* (य) as सरिया, पडिवया, इत्यादि ।

॥ रोरा ॥ १६ ।

स्त्रियां वर्त्तमानस्य रेफस्य 'रा'देशो वा भवति । आत्वापवादः । १ ।

रा (rá) is substituted for a final *r* in a feminine word as सिरा, धुरा, पुरा ।

॥ क्षुधो हा ॥ १७ ।

क्षुत् शब्दस्यान्त्य व्यञ्जनस्य 'हा'ऽऽदेशोभवति ।

The final consonant of the word *kshut* (क्षुत्) is changed into 'हा' as छुहा (क्षुत्) ।

॥ शरदादेरत् ॥ १८ । २ ।

In the word *sarat* (शरत्) &c. *a* (अ) is substituted for the final consonant as सरअ, (शरत्) ; भिसअ, भिषक् ;

॥ दिक् प्रावृषोः सः ॥ १९ । ३ ।

एतयोरन्त्य व्यञ्जनस्य सो भवति ।

---

१ सूत्रमिदं प्राकृत प्रकाशे समरूपं दृश्यते। Prakrita Prakasa contains this sutra without any addition or alteration (see 8ch.4 of Pra).

२ प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदं भिन्नार्थकं भिन्न स्वरूपञ्च वर्त्तते यथा In Prakrita Prakasa the corresponding sutra is of different form and teaches us entirely a different thing as "शरदो दः" *d* द् is substituted for the final t त् of sarat. as सरदो।

३ Prakrita Prakasa contains this sutra in the same form (see 11ch.4.)

स 'sa' is substiuted for the final sibilant of *dis*´ (दिश्) and Právrish (प्रावृष्) ; as दिसो (दिक्) ; पाउसो (प्रावृट्) ;

॥ आयुरप्सरसो र्वा ॥ २० ।

एतयो रन्त्यव्यञ्जनस्य सो वा भवति ।

Sa स is optionally substituted for the final consonant of the words *áyush* (आयुष्) and *apsaras* (अप्सरस्). As दीहाउसो, दीहाऊ, (दीर्घायुः) अच्छरसो, अच्छरा, (अप्सरा) ;

॥ मोऽनुस्वारः ॥ २१ । १ ।

अन्त्यमकारस्यानुस्वारो भवति ।

Anuswara (अनुस्वार) is substituted for final *m* (म) ; as जलं, फलं, क्वचिदनन्त्यस्यापि In some instances *m* म, though not a final one becomes an *anuswara* optionally; as वणम्मि वणंमि (वने) ;

॥ वास्वरे मश्च ॥ २२ । २ ।

अन्त्यमकारस्य स्वरे परेऽनुस्वारो वा भवति । पक्षे लुगपवादः मस्य मकारस्य ॥

When a vowel immediately follows, the final *m̃* (म) becomes *Anuswara* optionally. If no *Anuswara* is substituted *m* remains unchanged, or in other words, Sandhi in this case is allowed : as फलं आहरइ,

---

१ प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदं किञ्चिद्भिन्नाकारं दृश्यते यथा "मोविन्दुः" (१२अ.४) A little difference is seen in the form of the corresponding sutra of Prakrita Prakasa as "mo Vinduh" (12ch.4).

२ एतदपि सूत्रं प्राकृत प्रकाशे भिन्नाकृति विद्यते यथा "अचि मश्च" The corresponding sutra of Prakritaprakasa is "Achimascha" (13ch.4).

फलमाहरदू, (फलमाहरति) :—वङ्कलाधिकारात् अन्यस्यापि व्यञ्जनस्य मकारः The option being carried on any other final consonant besides *m* म, also becomes *m* म, as विश्वक् वीसुम्; पृथक् पिहम्; सम्यक् सम्मम् ।

॥ ङ, ञ, ण नो व्यञ्जने ॥ २३ ॥ १ ।

ङ, ञ, ण, न इत्येतेषां स्थाने व्यञ्जने परेऽनुस्वारो भवति ।

Anuswara is substituted for the nasals ङ, ञ, ण, न when a consonant follows, as:—पंत्ती, (पङ्क्तिः); परंमुहो, (पराङ्मुखः); कंचुओ (कञ्चुकः); वंचणं (वञ्चनम्); संमुहो, (षण्मुखः); उक्कंठा, (उत्कण्ठा); कंसो, (कन्सः) अंसो, (अनृशः);

॥ वक्रादावन्तः ॥ २४ । २

वक्रादिषु यथादर्शनं प्रथमादेः स्वरस्यान्त आगमोरूपोऽनुस्वारो भवति ।

In the words Vakra &c., *Anuswara* is inserted as an augment (आगमः); as वंकं (वक्रं); तंसं (त्र्यस्रं); अंसू (अश्रु); मंसू

---

१ प्राकृत प्रकाशे "नजोर्हलि" इत्येवं सूत्रमस्ति। तद्वृत्तिस्तु नकार ञकारयोर्हलिपरतो विन्दुर्भवति मकारस्य। (१९.अ४) The corresponding sutra of Prakrita Prakasa teaches us that Anuswara is substituted for *n* न and ṉ ञ only when a cosonant follows, and so also is *m* म, as कंसो कम्सो (कंसः) वंचं वम्चनं (वञ्चनं)।

२ In Prakritaprakasa the corresponding sutra is "वक्रादिषु" (Pra १५.अ ४) In Prakrita-kalpa-latika, Vakradi class (वक्रादिगण) is thus enumerated वक्रत्र्यस्र, वयस्याश्र श्मश्रु, पुच्छातिमुक्तकौ गृष्टिर्मनस्विनी, स्पर्शः, अतप्रतिश्रुतं तथा निवसनं दर्शनश्चैव वक्रादिष्वे वमादयः।

(श्मश्रु) ; गुंठी (गृष्टिः) ; मंथं (मस्तं) ; पुंच्छं (पुच्छं) ; गुंच्छं (गुच्छं) ; मुंडं (मूर्द्धन्) ; फंसो (स्पर्शः) ; वुंधो (वृध्नः) ; कंकोडो (कर्कोटः) कुंपलं (कुड्मलं) ; दंसणं (दर्शनं) ; वंणो (वर्णः) ; अंसो (अश्वः) ; विंच्छिओ (वृश्चिकः) ; मंजारो (मार्ज्जारः) ; एषु आद्यस्य ; वयंसो (वयस्यः) ; मणंसिणी (मनस्विनी) ; मणंसिला (मनःशिला) ; पडिंसुदं (प्रतिश्रुतं) ; पडिंसुआ (प्रतिश्रुत्) एषु द्वितीयस्य ; उवरिं, (उपरि) ; अहिमुंको (अभिमुक्तः) ।

॥ क्त्वास्यादेर्णस्वोर्वा ॥ २५ । १ ।

क्त्वायाः स्यादीनां च यो णः सुस्य तयोरनुस्वारोऽन्ते वा भवति ।

---

१ प्राकृत प्रकाशेऽन्यभिन्नार्थकमेव सूत्रं वर्त्तते ; यथा "क्त्वाऊणः" (२३.अ४) क्त्वः स्थाने ऊण स्यात्। *úna* is substituted for ktwá (the affix of the indeclinable past participle) (see pra. 23ch.4) यथा घेऊण (गृहीत्वा) ; सोऊण (श्रुत्वा) काऊण (कृत्वा) : दाऊण (दत्वा) ;

कल्पलतिकामते "काऊणं" इत्यादिवर्ज्जं क्त्वः स्थाने तुणं तूणौ स्यातां According to Kalpa-Latika except a few cases as सुणिऊणं (श्रुत्वा) काऊणं (कृत्वा) *túnam* (तूणं) and *túna* are substituted for the affix ktwá (क्त्वा) as घेतूणं, घेतूण (गृहीत्वा) ; कल्पलतिकायां निम्नलिखितानि सूत्राणि सन्ति Kalpa Latika has the following sutras " उआणः क्वापि वक्तव्यः" यथा घेउआण (गृहीत्वा) ; सोउआण (श्रुत्वा); " क्तवतोर्वतोर्वन्तः" । क्तवत् प्रत्यये वतः स्थाने वन्तःस्यात्। *Bantah* (वन्तः) is substituted for *bat* (वत्) of the affix *ktabat* (क्तवत्) as कअवन्तो, (कृतवान्) ; गअवन्तो (गतवान्) ;

शौरसेन्यां "क्त्वः स्थाने इय दूणौ स्यातां" In Sauraseni dialect *iya* (इय) and *dúna* (दूण) are substituted for the affix *ktwá* (क्त्वा) as भविय, भोदूण (भूत्वा) ; पैशाच्यान्तु "तूणःस्यात्" *Paisáchi tuna* is substituted for ktwá (क्त्वा) as गंतूण, (गत्वा) ;

Ṇ ण and *su* सु of the affixes ktwá (क्त्वा) and *swadi* (स्वादि-सु,औ &c.) have optionally *Anuswara* on their top ; as—क्त्वा–काऊणं, काऊण, (कृत्वा); स्वादि–वच्छेणं, वच्छेण (वृक्षेण); वच्छेसुं वच्छेसु (वृक्षेषु);

॥ विंशत्यादेर्लुक् ॥ २६ । १ ।

विंशत्यादीनामनुस्वारस्य लुग्भवति ।

The *Anuswara* (अनुस्वार) of *vinsati* &c. is elided as वीसा, (विंशतिः); तीसा (त्रिंशत्); सक्कअं (संस्कृतं); सक्कारो (संस्कारः); सत्तुअं (संस्तुतं);

॥ मांसादेर्वा ॥ २७ ।

मांसादीनामनुस्वारस्य लुग् वा भवति ।

In such words as *Mánsa* मांस &c. the use of *Anuswara* अनुस्वार is optional as मासं, मंसं (मांसं); मासलं, मंसलं (मांसलं); कासं, कंसं (कांसं); पासु, पंसु (पांसु); कह, कहं (कथं); एव एवं (एवं); णूण, णूणं (नूनं); कि, किं (किम्); इआणि, इआणीं दाणि, दाणिं (इदानीं); समुहं, संमुहं (सम्मुखं); किसुअं, किंसुअं (किंशुकं); सीहो, सिंघो (सिंहः);

---

१ कल्पलतिकायां सूत्रस्यास्यैवं रूपमस्ति In kalpalatika the corresponding sutra is as follows "लुग्बिन्दो विंशति समेषु दीर्घस्यादेः" The Anuswara अनुस्वार of such words as *vinsati* and the like, is elided and the initial vowels become long; वीसई, वीसा &c., (विंशतिः); वामनाचार्य्यस्य मते केवलं संस्कृत, संस्कार, संस्तुत शब्देषु नित्यमनुस्वार लोपः ।

॥ वर्गेऽन्त्यो वा ॥ २८ । १ ।

अनुस्वारस्य वर्गे परे तस्यैव वर्गस्यान्त्यो वा भवति ।

When any consonant of the five classes (वर्ग) immediately follows, *Anuswára* may optionally become the nasal of the class to which the letter belongs, as—पंको, पङ्को (पङ्कः); कञ्चुओ, कंचुओ (कञ्चुकः); संका, सङ्का (शङ्का); संखो सङ्खो (शङ्खः); सतरइ, सन्तरइ (संन्तरति); वर्ग इतिकिं Why do we use the word *Barga* in the *sutra*? for in other cases *Anuswára* is not alterable ; as किंसुओ, (किंशुकः)।

॥ लिङ्गविवेकः ॥

॥ प्रावृट् शरत्तरण्यः पुंसि ॥ २९ । २ ।

प्रावृट्, शरत्, तरणि इत्येताः शब्दाः पुंसि प्रयोक्तव्याः ।

The words právrish, *sarad*, and taruni although feminine are to be used in the masculine gender only, as पाउसो (प्रावृट्); सरओ (शरत्); तरणी (तरणिः);

---

१ In Prakritaprakasa this sutra is more comprehensive. as "यि-तद्वर्गान्तः" (१७.अ४) i e when any cosonant immediately follows except *h* (ह) and the sibilants, Anuswara may optionally be the nassal of the class to which the letter belongs.

२ प्राकृत प्रकाशे, कल्पलतिकायाञ्च सूत्रद्वयमेवं वर्त्तते Prakritaprakasa and kalpalatika contain these two sutras as.

"न सान्त प्रावृट शरदः पुंसि" (Pra. 18.ch4).

"न शिरो नभसी" (P-a. 19.ch4).

॥ न्सामदामशिरो नभः ॥ ३० । १ ।

दामन्, शिरस्, नभस्, वर्ज्जितं सकारान्तं नकारन्तञ्च शब्दरूपं पुंसि प्रयोक्तव्यम्।

Nouns ending in *n* and *s* except *Daman* (दामन्), *Siras*, (शिरस्), and *Nabhas* (नभस्), are to be used in the Masculine gender only the final *n* and *s* being elided (see *sutra* 10).

सान्तः—जसो (यशस्); पओ (पयस्); तमो (तमस्); तेओ (तेजस्); सरो (सरस्); नान्तः जम्मो (जन्मन्) नम्मो (नर्म्मन्); कम्मो (कर्म्मन्); वम्मो (वर्म्मन्); अदाम, शिरो नभ इतिकिं? Why did we except tbe words *Daman, Siras,* and *Nabhas*? examine the following दामं (दाम); शिरं (शिरः); नहं (नभः); यच्च "वअं (वचस्); सुमणं (सुमनस्); सम्मं (शर्म्मन्), चम्मं (चर्म्मन्)" इति दृश्यते तद्वहुलाधिकारात्, option being carried on, some nouns of the above mentioned classes are also found in the neuter; as वअं, सुमणं &c.

॥ वाऽच्छ्यर्थवचनाद्याः ॥ ३१ ।

अक्षिपर्य्याया, वचनादयश्च शब्दाः पुंसि वा प्रयोक्तव्याः ।

Words having the same meaning with *akshi* (the eye) and those belonging to the *vachana* class, are optionally used in the masculine gender; as अच्छी, अच्छीइं (अक्षि); अंगुल्यादि पाठादक्षिशब्दः स्त्रीलिङ्गेऽपि, the word *Akshi* being

१ २९ सूत्रस्यतिलकं द्रष्टव्यं Look the note on 29 sutra.

enumerated among *Anguli* &c., is also used in the feminine gender as एसा अच्छी; चक्खु, चक्खुई (चक्षुः); णअणो, णअणं (नयनं); लोअणो, लोअणं (लोचनं) १ वचनादि–वअणो, वअणं (वचनं); कुलो, कुलं (कुलं); माहप्पो माहप्पं (माहात्म्यं); इत्यादि।

"पृष्ठाक्षि प्रश्नाः स्त्रियां वे"ति केचित्, According to some authorities the words *Prishtha* पृष्ठ, *Akshi* अक्षि, and *Prasna* प्रश्न are used optionally in the faminine gender; as पुट्ठी, पुट्ठं (पृष्ठं), अच्छी, अच्छं (अक्षि); पण्हा, पण्हो (प्रश्नः)।

॥ गुणाद्याः क्लीबे वा ॥ ३२ ।

गुणादयः क्लीबे वा प्रयोक्तव्याः ।

The words *Guna* (गुण) &c., are optionally used in the neuter gender. गुणं, गुणो (गुणः); देवं देवो (देवः); मंडलग्गं मंडलग्गो (मंडलाग्रः); कररुहं, कररुहो (कररुहः);

॥ वेमाञ्जल्याद्याः स्त्रियाम् ॥ ३३ । २ ।

इमान्ता अञ्जल्यादयश्च शब्दाः स्त्रियां वा प्रयोक्तव्याः ।

Words having the affix *Iman* (इमन्) at the end and *Anjali* &c., are optionally used in the feminine gender,

१ The following kariká is found in kalpalatika कल्पलतिकायां कारिकैषा वर्त्तते "शाकल्यः शरदं स्त्रीत्वे क्लीवे नान्तश्च कुण्डिनः। पुं क्लीवयोस्तथाख्यातं नयनादि तथा परैः।" According to kalpalatiká the word Rasmi (रश्मि) is optionally used in the feminine gender as "रश्मिः स्त्रियां वेति वक्तव्यं" कल्पलतिका।

२ कल्पलतिकायां अञ्जल्यादिस्थाने "काश्मीरोष्मसीमशब्दाः पठिताः" In this sutra kalpalatika reads the words kasmira, ushma, and síma instead of Anjali &c., । "काश्मीरोष्म सीमेमनि च स्त्रियां," and does not mention of option, कम्हीरा, (काश्मीरः); उम्हा उष्म; सीमा सीम;

as.—एसा गरिमा, एसो गरिमा, एसा महिमा, एसो महिमा ; एसा अंजली, एसो अंजली ; अंजलि, पृष्ठाऽक्षि, प्रश्न, चौर्य्य, निधि, विधि, रश्मि, ग्रन्थीत्येता अञ्जल्यादयः उक्तपूर्व्वेभ्यः पृष्ठादिभ्यः शेषा उदाह्रियन्ते यथा "चोरिआ, चोरिओ (चौर्य्यं); निही (पुंस्त्री) (निधिः); विही (पुंस्त्री) (विधिः); गंठी पुंस्त्री (ग्रन्थीः) ;

॥ बाह्वोरात् ॥ ३४ ।

बाहुशब्दस्य स्त्रियामाकारोऽन्तादेशो भवति ।

When the word *Báhu* बाहु is used in the feminine gender, *á* आ is substituted for its u (उ) as बाहा (बाह्रु) ; स्त्रियामित्येव when used in the masculine gender its form is *Báhú* (बाहुः) ।

॥ विशेषनियमाः ॥

॥ अतओविसर्गस्य ३५ ।

संस्कृत लक्षणोत्पन्नस्य अतःपरस्य विसर्गस्य स्थाने ओ इत्यादेशो भवति ।

When a *visarga* follows *a*, *ó* is substituted for it *as* सव्वओ (सर्व्वतः); पुरओ (पुरतः); अग्गओ (अग्रतः); मग्गओ (मार्गतः); एवं सिद्धावस्थापेक्षया It does not matter whether the words really ends in *a* or not. as भवओ (भवतः); भवंतो (भवन्तः); संतो (सन्तः); कुदो (कुतः) ।

॥ निष्प्रति ओत्परी, माल्यस्थोर्व्वा ॥ ३६ ।

निर्, प्रति, इत्येतौ माल्य शब्दे स्था धातौ च परे यथासंख्यं ओत् परी इत्येवं रूपौ वा भवतः ।   अभेदनिर्द्देशः सर्व्वादेशार्थः ।

O and *Pari* are optionally substituted for *nir* and *Prati* when they are followed by the word *málya* and the root *sthá* respectively, as ओमल्लं निम्मल्लं (निर्म्माल्यं); परिट्ठा, पइट्ठा (प्रतिष्ठा); परिट्ठिअं, पइट्ठिअं (प्रतिष्ठितं)।

॥ आदेः ॥ २७।

आदेरित्यधिकारः क, ग, च, जेत्यादिसूत्रात् प्रागविशेषो वेदितव्यः।

By virtue of the authority (अधिकारः), *Adeh* ie "for the first" is implied in all the succeeding *sutras* down to the *sutra* "ka, ga, cha," &c.

॥ त्यदाद्यव्ययात् तत्-स्वरस्य लुक्॥ २८।

त्यदादेरव्ययाच्च परस्य तयोरेव त्यदाद्यव्ययोरादेः स्वरस्य बहुलं लुग्भवति।

When either a *pronoun* of tyad class or an *avyaya* is followed by a pronoun of the same class or an *avyaya*, the first vowel of the latter is optionally elided; as अम्हेव्व, अम्हेएव्व (वयमेव); जइहं, जइअहं (यद्यहं)।

॥ पदादपेर्व्वा ॥ २९।

पदात् परस्य अपेरव्ययस्यादेर्लुग् वा भवति।

The first vowel of *api* (अपि) is optionally elided when it is preceded by a word, as—तंपि, तमपि; किंपि, किमपि; केणवि, केणावि (केनापि); कहंपि, कहमपि (कथमपि)।

॥ इतेः स्वरात् तश्चद्विः ॥ ४० ।

पदात् परस्य 'इते'रव्ययस्यादेर्लुग् वा भवति। स्वरात् परश्च तकारोद्विर्भवति।

The first vowel of the word *iti* is optionally elided, when it immediately follows a word, and in the case where the preceding word ends in a vowel, the *t* (त) of the word *iti* (इति) is doubled. as—किंति, किमिति; जंति, यदिति; स्वरात् तहत्ति, पिओत्ति; पुरिसोत्ति, (तथेति, प्रियइति, पुरुष इति)।

॥ लुप्त य र व श ष सां दीर्घः ॥ ४१ ।

प्राकृत लक्षणवशाल्लुप्ता याद्या उपर्यधो वा येषां शकार, षकार, सकाराणां तेषां आदेः स्वरस्य दीर्घो भवति।

The preceding vowel of *s′ sh* and *s* becomes long, when *y*, *r*, *v*, *s′*, *sh* or s (as the case may be) adherent to them is elided, as शस्य य लोपे (in the case where *y* adherent to *s′* is elided) (पासइ पश्यति) ; कासवो, (कश्यपः); रलोपे (when *r* adherent to *s′* is elided) वीसमइ (विश्राम्यति); वीसामो (विश्रामः); संफासं (संस्पर्शः); व लोपे (where *v* adherent to *s′* is elided) आसो (अश्वः) : वीससइ (विश्वसिति); वीसासो (विश्वासः); श लोपे (where *s′* adherent to *s′* is elided) दूसासणो (दुश्शासनः); मणासिला (मनश्शिला); षस्य य लोपे (where *y* adherent to *sh* is elided) सीसो (शिष्यः); पूसो (पुष्यः); मनूसो (मनुष्यः); र लोपे (where *r* adherent to *sh* is elided) कासओ (कर्षकः); वर्षा (वासा); व लोपे वीसुं (विष्वक्); सस्य य लोपे (where *y* ad-

herent to *s* is elided) सासं (शस्य) ; कासद्द (कस्यचित्) ; र लोपे (where *r* adherent to *s* is elided) ऊसो (उस्र:) ; व लोपे (where *v* adherent to *s* is elided) ; विकासारो (विकस्वर:) ; नीसो (निस्व:) ; स लोपे (where *s* adherent to *s* is elided) नीसहो (निस्सह:) ; न दीर्घानुस्वारादिति प्रतिषेधात् सर्व्वत्रानादौ शेषादेशयोर्द्वित्वमिति द्वित्वाभाव: ।

॥ अत: समृद्ध्यादौ वा ॥ ४२ । १

समृद्धि इत्येवमादिषु शब्देष्वादेरकारस्य दीर्घो वा भवति ।

In the words *samriddhi* &c., the first *a* is optionally changed to *á* as सामिद्धी, समिद्धी, (समृद्धि:) ; पाअडं, पअडं (प्रकटं) ; पासिद्धी, पसिद्धी (प्रसिद्धि:) ; पाडिवआ, पडिवआ (प्रतिपत्) ; पासुत्तं, पसुत्तं (प्रसुप्तं) ; पाडिसिद्धी, पडिसिद्धी (प्रतिसिद्धि:) ; सारिच्छो, सरिच्छो (सदृक्ष:) ; माणंसी, मणंसी (मनस्वी) ; माणंसिणी, मणंसिणी (मनस्विनी) ; आहिजा(आ)ई, अहिजा(आ)ई (अभिजाति:) ; पारोहो, परोहो (प्ररोह:) ; पावासू, पवासू (प्रवासी) ; पाडिप्फद्धी, पडिप्फद्धी (प्रतिस्पर्द्धी) ।

---

१ Prákritapraká's'a reads this *sutra* as "आ समृद्ध्यादिषु वा" (प्रा० १अ१) and the word *aswa* अश्व is also included in the *samridhi* class as आसो असो (अश्व:) In kalpalatika कल्पलतिका the *samridhi* class is thus enumerated as "समृद्धि: प्रतिसिद्धिश्च प्रसिद्धि: प्रकटं तथा । प्रसुप्तश्च प्रतिस्पर्द्धी प्रतिपच्च मनस्विनी । अभिजाति: सदृक्षश्च समृद्ध्यादिरयंगण: ।

अज्विधिः ।

॥ इः स्वप्नादौ ॥ ४३ । १

स्वप्न इत्येवमादिष्वादेरस्य इत्त्वं भवति ।

In the words *Swapna* &c., *i* (इ) is substituted for the first *a* (अ). as सिविणो, आर्षे उकारोऽपि according to the authority of the rishis *u* (उ) is also substituted for the first a in the word *Swapna* सुविणो (स्वप्नः); इसि, (ईषत्); वेडिसो (वेतसः); विलिअं (व्यलीकं); विअणं (व्यजनं) मुइंगो (मृदङ्गः); किविणो (कृपणः); उत्तिमो (उत्तमः); मिरिअं (मरिचं); दिण्णं (दत्तं), बहुलाधिकारात् णत्वाऽभावे न भवति; In cases, where on account of option ṇ has not been substituted for त्त tta in (Datta) दत्त, *i* इ also is not substituted for the first *a* (अ) as दत्तं ।

॥ मयट्यइर्वा ४४ ।

मयट् प्रत्यये आदे रत स्थाने 'अइ' इत्यादेशो वा भवति ।

In the affix *mayat* (मयट्) *ai* (अइ) is optionally substituted for the first *a*; as विसमइओ, विसमओ (विषमयः) ।

॥ उर्ज्ञो णत्वेऽभिज्ञादौ ॥ ५५ ।

अभिज्ञ एवं प्रकारेषु णत्वे कृते ज्ञस्यैवात उत्त्वं भवति ।

In the words *abhijna* &c., *u* is substituted for *a* in the syllable *jna* in cases where it takes the form of ṇ; as अहिण्णू (अभिज्ञः); सव्वण्णू (सर्व्वज्ञः); आगमण्णू (आगमज्ञः); 'णत्वे'

---

१ Prakritaprakas'a (प्राकृत प्रकाशः) reads this sutra as follows "इदीषत्, पक्व, स्वप्न, वेतस, व्यजन मृदङ्गाङ्गारेषु" (pra. 3ch.I) अतःपरं वेतिनिवृत्तमिति पाठस्व वर्त्तते" the optionally of the former rule does not apply to this.

In the Saurasini dialect in the words angára and vetasa i is not substituted for the first *a* (शौरसेन्यां आङ्गार वेतसयोरित्त्वं नास्ति) ।

इति किं? why did we say in cases where the syllable *jna* takes the form of ṇ ? Compare the following अहिज्जो सव्वज्जो। अभिज्ञादाविति किं this rule does not apply to the words not belonging to this class; as पण्णो (प्राज्ञः); येषां ज्ञस्य णत्वे कृते उत्त्वं दृश्यते, तेऽभिज्ञादयः We have to understand the *Abhijna class* by means of application of this rule only.

॥ ए शय्यादौ ॥ ४६ । १

शय्यादिषु आदेरस्य एत्त्वं भवति।

In the words *sayya* &c. e (ए) is substituted for the first *a* ; as सेज्जा (शय्या) ; सुंदेरं ; (सुंदरं) गेंडुअं (कन्दुकं)।

॥ वाऽर्प्पौ ॥ ४७ ।

अर्पयतौ धातौ आदे रस्य ओत्वं वा भवति ।

O is optionally substituted for the first a in the root *arpi* as ओप्पेइ, अप्पेइ, (अर्पयति); ओप्पिअं, अप्पिअं (अर्पितं)।

॥ स्वपावुच ॥ ४८ ।

स्वपितौ धातौ आदे रस्य ओत् उच भवति ।

The first *a* in the root *swapa* is changed to o or u, as सोवइ, सुवइ, (स्वपिति)।

॥ नात् पुनरादाइर्वा ॥ ४८ ।

न ञः परे पुनः शब्दे आदे रस्य आ, आइ, इत्यादेशौ वा भवतः ।

---

(१) In Kalpalatika sayyadi class is thus enumerated. " शय्या, सौन्दर्य पर्यन्तोत् कराश्चर्यन्तयोदश। वल्लीचेत्यादयोज्ञेयाः शय्यादौलक्ष्यदर्शनात्।"

When the word *Punar* immediately follows the word *n* the first *a* in the former takes sometimes the form of *a* and sometimes that of *ái* (आइ) and sometimes it remains unchanged; as णउणा, णउणाइ, पक्षे णउण (नपुनः)।

॥ वा, अव्ययोत्खातादावदातः॥ ४८। १

अव्ययेषु उत्खातादिषु च शब्देषु आदे राकारस्य अद्वा भवति।

In *avyayas* (indeclinable) and *utkháta*, &c., *á* is optionally changed to a; *as* अव्ययं-जइ, जहा. (यथा), तइ, तहा, (तथा), अहव, अहवा (अथवा); उत्खातादि-उक्खअं, उक्खाअं(उत्खातं); चमरं, चामरं (चामरं); कलओ, कालओ (कालकः); ठविअं, ठाविअं (स्थापितं); परिठविअं, परिठाविअं (प्रतिस्थापितं); संठविअं, संठाविअं (संस्थापितं); पउअं, पाउअं, (प्राकृतं); तलवेण्टं, तालवेण्टं (तालवृन्तं); हलिओ, हालिओ, (हालिकः); णराओ, णाराओ (नाराचः); वलआ, वलाआ (वलाका); कुमरो, कुमारो (कुमारः); खइअं, खाइअं (खादितं); 'ब्राह्मण पूर्वाह्णयोरपि' This rule may also be applied to

---

१ प्राकृत प्रकाश कल्पलतिकयोः सूत्रमेतदित्थं पठ्यते। यथा, "अदातो यथादिषु वा" (१०।१) Both Prakritaprakasa and kalpalatika read this *sutra* as follows "adátoyathadishu va" (10ch.1).

Kalpalatika thus enumerates the yatha class as.—"यथा, तथा तालवृन्त, प्राकृतोत्खात चामरं। चाटुप्रवाह, प्रस्तार, प्रवाहा हालिक स्तथा। मार्जारस्य कुमारश्च मार्ज्जारेयकलोपिनि। संस्थापितं खादितश्च मरालश्च वमादयः।

the words bráhmana and purbáhṇa; as बह्मणो, बाह्मणो (ब्राह्मणः); पुव्वह्णो पुव्वाह्णो (पूर्व्वाह्नः)। १

॥ घञ वृद्धेर्व्वा ॥ ५० ।

घञ निमित्तो यो वृद्धिरूप आकार आदिभूतस्य तस्य अद्वा भवति ।

a is optionally substituted for the á which owes its existence to the action of the affix ghaṇ (घञ्) *as* पवहो, पवाहो (प्रवाहः); पआरो, पआरो (प्रकारः); २ क्वचिन्न भवति this rule does not apply to some words such as रागः राओ।

॥ मांसादिष्वनुस्वारे ॥ ५१ ।

---

१ प्राकृतप्रकाश कल्पलतिकायोर्मते वक्ष्यमाणानामपि वाक्यानां विकल्पेनात्वं भवति । According to prakritaprakas'a and kalpalatika this rule may also be applied to the following words: such as—प्रस्तारः, प्रहारः, दावाग्निः, चाटु मार्ज्जारः, मरालः प्रवाहः। क्रमेण यथा, पत्थरो, पत्थारो, पहारो, पहरो; दवग्गी, दावग्गी; चडु, चाडु; मज्जारो माज्जारो; मरलो, मरालो; पवहो, पवाहो। कल्पलतिकायां स्थापितादेर्नित्यमित्यपि सूत्रान्तरमस्ति। Kalpalatika contains a supplimentary rule that in the words sthapita &c., *a* is always substituted for the first á, as ठविअं, (स्थापितं); पंसुरं; (पांशुरं) मधुरीअं (माधुर्य्यं); शौरसेन्यादौ क्वचिदत्वं निषिद्धं। In Sauraseni &c., such substitution is prohibited in some instances, as जधा, (यथा); तधा, (तथा); &c.

२ प्राकृत प्रकाशादौ प्रवाह प्रहारादयः कतिपय घञन्त शब्दा यथाद्यन्तर्निविष्टा अत्रतु सूत्रेनानेन घञन्तमात्रं। In prákritaprakas'a &c., only a few words *such as* Prabáha, Prakára &c., are included in the *yathá* class, but here we find a *sutra* to be applied to all the words having the affix ghaṇ generally.

मांस प्रकारेष्वनुस्वारे सत्यादेरातोऽद्भवति ।

In the word *Mánsa* &c., *a* is substituted for the first *á* in those cases only when the *Anuswara* adherent to the same is not elided (see sutra 29 chap. I) as मंसं (मांस) ; पंसू (पांशुः) ; पंसनो (पांसनः) ; कंसं (कांसं) ; कंसिओ (कांसिकः) ; वंसिओ (वांसिकः) ; संसिधिओ (सांसिद्धिकः) ; संजत्तिओ (सांयात्रिकः) ; अनुस्वार इति किं ? The limitation in the rule emplies that it does not apply to cases where *Anuswara* is elided *as* मासं, पासू इत्यादि ।

॥ इः सदादिषु ॥ ५२ ।

सदादिषु शब्देषु आत इत्त्वं वा भवति ।

In the word *sadá* &c., *i* इ is optionally substituted for *á as* सइ, सआ (सदा) ; तइ तआ (तदा) ; जइ, जआ (यदा) ; णिसिअरो णिसाअरो (निशाचरः) । १

॥ आर्य्यायां र्य ऊः श्वश्र्वां ॥ ५३ ।

श्वश्र्वां वाच्यायां आर्य्याशब्दे र्यस्यात ऊद्भवति ।

When the word *A'ryá* is used in the sense of mother-in-law, *u* is substituted for *á* in *ryá as* ऊज्जा ; श्वश्र्वामिति किं ? why did we say when it is used in the sense of mother-in-law ? Compare the following अज्जा आर्य्या श्रेष्ठा इत्यर्थः ।

---

१ प्राकृत प्रकाश कल्पलतिकादौ "इत्सदादिषु" इत्येवं सूत्ररूपमस्ति । Prakritaprakasa &c., read it as "itsadádishu".

॥ मात्रटि वा ॥ ५४ ।

मात्रट् प्रत्यये आत एद् वा भवति ।

The *á* of the affix *Mátrat* is optionally changed to *é*, *as* एतिअमेत्तं, एतिअमत्तं (एतावन्मात्रं) ; बहुलाधिकारात् क्वचिन्मात्र शब्देऽपि, The law of option being applied, the substitution of *é* for *á* also takes place in the word *Mátra*, *as* भोअणमेत्तं (भोजनमात्रं) ।

॥ ह्रस्वः संयोगे ॥ ५५ ।

संयोगे परे दीर्घस्य च यथादर्शनं ह्रस्वो भवति ।

A long vowel immediately followed by a conjunct is sometimes found to become short as अंबं (आम्रं) ; तंबं (ताम्रं) ; विरहग्गी (विरहाग्निः) ; अस्सं (आस्यं) मुनिंदो (मुनीन्द्रः) ; तित्थं (तीर्थं) ; गुरुल्लापा: (गुरूल्लापाः) ; चुण्णं (चूर्णं) ; णरिंदो (नरेन्द्रः) ; मिलिच्छो (म्लेच्छः) ; अहरुट्ठं (अधरोष्ठं) ; नीलुप्पलं (नीलोत्पलं) ; संयोग इतिकिं ? why did we say when a conjuct immediately follows ? Compare following आयासो (आयासः) ।

॥ इत एद्वा ॥ ५५ । १

संयोग इति वर्तते आदेरिकारस्य संयोगे परे एकारो वा भवति ।

When a conjunct immediately follows, the first *i* in a word becomes *é* as—पेण्डं, पिण्डं (पिण्डं) ; णेद्दा, णिद्दा

---

१ प्राकृत प्रकाशे कल्पलतिकायांच सूत्रमिदं मित्थं वर्त्तते यथा "एत्पिण्डसमेषु" Prakrita Prakasa and Kalpalatika read this as follows "*etpindasameshu*" In words like *pinda* &c. *e* is optionally substituted for the first *i*.

(निद्रा); सेंदूरं, सिंदूरं (सिन्दूरं); धम्मेल्लं, धम्मिल्लं (धम्मिल्लं); वेण्हू, विण्हू (विष्णुः); पेट्ठं पिट्ठं (पृष्ठं) चेण्हं, चिण्हं (चिह्नं); वेल्लं, विल्लं (विल्लं)। १

॥ अ इतौ तौ वाक्यादौ ॥ ५६ ॥ २ ॥

वाक्यादिभूते इतिशब्दे यस्त स्तत्सम्बन्धिन इकारस्याकारो भवति ।

When the word *iti* comes before a sentence, *a* is substituted for *i* adherent to *t as* इअ जं पिअवसाणे (इति यत् प्रियावसाने), इअ उअह अण्ह वअणं (इतिपश्यतान्यथा-वचनं). वाक्यादाविति किं? From the restriction in the rule we infer that it does not hold in a case where *iti* does not begin a sentance *as* पिओत्ति (प्रिय इति); पुरिसोत्ति (पुरुष इति)।

॥ र-लुकि निरः ॥ ५७।

निर उपसर्गस्य रेफ लोपे सति इत ईकारो भवति ।

Where *r* in the *prefix nir* is elided, *i'* is substituted for *i* adherent to *n* in the same *as*, णीसहो (निस्सहः); णीसासो

---

१ समग्रहणं संयोग परस्योपलक्षणार्थं the word *sama* or 'like' is used to indicate that the rule only applies when *i* is followed by a conjunc cosonant.

शौरसेनी भाषादौ "पिण्डादिष्वेत" न भवति। In sauraseni &c., no such substitution takes place as पिण्डं धम्मिल्लं।

(२) The only difference between this *Sutra* and that of *Prakrita prakása* is, that the latter reads "*Padádau*" instead of Vakyadau as here.

(निःश्वासः) ; लुकीतिकिं? Why is the elision of *r* a condition for the application of this rule ? examine the following, णिरओ (निरयः) ; णिस्सहो (निःसहः)।

॥ द्विन्योरुत् ॥ ५८ ।

द्वि शब्दे नावुपसर्गे च इत उद्भवति ।

u is substituted for *i* in the word *dwi* and the prefix *ni*, *as* द्वि—दुआई दुवे (द्वौ) ; दुवअणं (द्विवचनं) ; बहुलाधिकारात् क्वचिद्विकल्पः, as option continues throughout, this rule holds but optionally in some instances ; *as* दुउणो द्विउणो (द्विगुणः) ; दुईओ, द्विउओ (द्वितीयः) ; क्वचिन्न भवति । This rule does not apply to some instances at all, *as* द्विओ (द्विजः) ; द्विरओ (द्विरदः); क्वचिदोत्त्वमपि in some instances o′ is also substituted for *i* as दोवअणं (द्विवचनं) ; नि-णुमज्जइ (निमज्जति) ; णुमग्गो (निमग्नः) ; क्वचिन्न भवति, the rule has also some exceptions as णिवडइ (निपतति) ;

॥ ओच द्विधाकृञः ॥ ५९ ॥ १

द्विधा शब्दे कृञ धातोः प्रयोगे इत ओत्वं चकारादुत्त्वं च भवति ।

O′ or *u* is optionally substituted for *i* in the word *Dwidha′* when used with the root kriṇ *as* दोहाकियं, दोहाइअं, दुआइअं, (द्विधाकृतं) ; दोहाइज्जइ, दुहाइज्जइ (द्विधा क्रियते) ; कृञ इतिकिं ? why did we say " when used with the root kriṇ ? Compare following द्विहागअं (द्विधागतं) ; क्वचित्

१ प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदं " ओच् द्विधा कृञः" इत्येवं दृश्यते। (प्रा० १।१२) ।

केवलस्यापि sometimes this rule does apply to the word dwidhá even when without kriṇ, *as* दुहा ।

॥ पानीयादिष्वित् ॥ ६० । १

पानीयादिषु शब्देषु ईतदूद्भवति ।

In the words Páníya, &c. *í* becomes short (*i*) as—

प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं
पाणिश्रं	पानीयं	करिसो	करीषो
अलिश्रं	अलीकं	सिरिसो	शिरीषः
जिअइ	जीवति	दुइअं	द्वितीयं
जिअउ	जीवतु	तइअं	तृतीयं
विलिअं	व्यलीकं	गहिरं २	गभीरं
उवणिअं	उपनीतं	आणिअं	आनीतं
पदिविअं	प्रदीपितं	ओसिअंतो	अवसीदन्
पसीद	प्रसीद	गहिअं	गृहीतं
वम्मिओ	वल्मीकः	तआणिं	तदानीं

बहुलाधिकारादेषु क्वचिन्नित्यं क्वचिद्विकल्पः

Under the extensive option previously noticed this rule is found to apply invariably to some words of this class and optionally to others, as पाणीअं, अलीअं, जीअइ ;

---

१ प्राकृत प्रकाशे "इदीतः पानीयादिषु" (१८।९) इत्येवं सूत्रमस्ति । *Prákrita-Prakás'a* does not include the following words *as* उपनीत, आनीत, जीवतु, जीवति, प्रदीपित, प्रसीद, शिरीष, गृहीत, वल्मीक अवसीदन्, in the *Pánya class.* कल्पलतिकायां पानीयगणइत्थं निर्दिष्टं Kalpalatiká thus enumerates the *Páníya* class. "पानीयं, व्रीडिता, लीक, द्वितीयञ्च, तृतीयकं, तथागृहीत मानीतं, गभीरञ्च करीषवत्, इदानीञ्च, तदानीञ्च पानियादिगणो यथा ;

२ गहेर हिन्दी ।

॥ तीर्थे हे ॥ ६१ । १

तीर्थ शब्दे हे सति इत ऊत्त्वं भवति ।

In the word tirtha *ú* is substituted for *í* in cases where *rtha* (र्थ) is replaced by *ha* (ह) as तूहं । 'हे' इति किं from the condition attached we infer that this rule does not apply where *rtha* is not replaced by *ha* (ह) as तित्थं ।

॥ उतोऽन्मुकुलादिषु ॥ ६२ । २

मुकुल इत्येवमादिषु शब्देषु आदेरुतोऽत्त्वं भवति ।

In the words Mukula, &c. *a* is substituted for the first *u* as.

प्रा०	सं	प्रा०	सं	प्रा०	सं
मउलं	मुकुलं	मउलो	मुकुरः	अगरुं	अगुरुः
गरुई	गुर्व्वी	मउरो		सोअमल्लं	सौकुमार्य्यं
गलोई	गुडुची	जउट्ठिलो	युधिष्ठिरः		
		जहिट्ठिलो			

क्वचिदाकारोऽपि In some cases *á* is also substituted for the first *u;* as विद्दाओ (विद्रुतः) ।

॥ गुरौ के वा ॥ ६३ । ३

गुरौ स्वार्थे के सति आदे रुतोऽद्वा भवति ।

---

१ केषाञ्चिन्मते उद्गीर्ण शब्दस्यापि इत उत् भवति । According to some in the word *Udgírna* also *u* is substituted for í as उग्गुण्णं ।

२ प्राकृत प्रकाशे "अन्मुकुटादिषु" इत्येवं सूत्ररूपं विद्यते। In Kalpalatiká Mukuta class is thus enumerated (कल्पलतिकायां मुकुटादिगणो यथा) । मुकुटं, कर्व्वुरं, गुर्व्वी, सौकुमार्य्यं युधिष्ठिरः, गुरुकञ्चोपरीत्यादौ मुकुटादिषुलक्षयेत्। कर्व्वुरशब्दस्य कव्वरमितिरूपम् ।

३ प्राकृत प्रकाशे "उपरि" "गुरु" शब्दौ मुकुटादिष्वन्तर्भावितौ तेन न तयोर्विकल्पः In Prakritaprakás'a the words *upari* and *guru* are included in the *mukuta* class so the substitution invariably takes place to them.

In the word *Guruka* when the superfluous affix *ka* (क) does not affect its meaning the first *u* is changed to *a*; as गरुओ, गुरुओ (गुरुकः); कइतिकिं। when the affix *ka* affects its meaning the rule does not apply, as गुरुओ (गुरुकः) meaning a lesser *Guru*.

॥ ऊत्सोऽनुत्साहोच्छन्नेत्सच्छे ॥

उत्साह, उच्छन्नवर्ज्जिते शब्दे यः त्सः च्छ स्त तयोः परयो रादे रुत ऊद्भवति।

When the initial *u* of a word is followed by *ts* or *chchh* it changes to *ú* (ऊ). The words utsáha and uchchhanna are excepted, *as* ऊसुओ (उत्सुकः); ऊसवो (उत्सवः) ऊसवो (उत्सवः); ऊसित्तो (उत्सिक्तः); ऊच्छुओ (उच्छुकः)-उद्गताः शुकायस्मात् सः); अनुत्साहोच्छन्न इति किं? Why did we except the words *utsáha* and *uchchhanna*? Compare the following उच्छाहो, उच्छणो;

॥ लुकि दुरोवा ॥

दुरुपसर्गस्य रेफलोपेसति उत ऊत्त्वं वा भवति।

Where r of the prefix *dur* is elided, *u* is optionally lengthened as दूसहो, दुसहो (दुःसहः); दूहओ दुहओ (दूर्भगः); लुकीतिकिं? This rule does not apply when *r* is not elided, as दुस्सहो विरहो ।

॥ ओत संयोगे ॥ ६४।१।

संयोगपरे आदेरुत ओत्वं भवति।

---

१ प्राकृत प्रकाशे "उत् ओत्तुण्डरूपेषु" (प्रा० १०।२) इत्येवं सूत्रमस्ति। Though the corresponding *Sútra* of the Prákritaprakás'a does not seem at first

When the first u of a word is immediately followed by a conjunct, it is changed to ó as तोण्डं (तुण्डं) ; मोण्डं (मुण्डं) ; पोक्खरं (पुष्करं) ; कोट्टिमं (कुट्टिमं) ; पोत्थअं (पुस्तकं) लोद्धओ (लुब्धकः) ; मोत्ता (मुक्ता) ; वोक्कंतं (व्युत्क्रान्तं) ; कोंतलो (कुन्तलः) ; १ ।

॥ ऋतोऽत् ॥ ६५ ।

आदेरिकारस्यात्त्वं भवति ।

A' is substituted for ṛi in the first syllable of a word *as* घअं (घृतं) ; तणं (तृणं) ; कअं (कृतं) ; वसहो (वृषभः) ; मओ (मृगः, मृतोवा) ; वढ्ढो (वृद्धः) ; घट्टो (घृष्टः) ।

॥ इत् कृपादौ ॥ ६६ । १ ।

कृपा इत्येवमादिषु शब्देषु आदे ऋत इत्त्वं भवति ।

---

so comprehensive, the explanation of the commentator removes the, doubt as रूपग्रहणं संयोग परलक्षणार्थं The word *rúpa* or like is used in the *Sútra* to indicate that the *u* must be followed by a conjunct consonant. कल्पलतिकायां तुण्डादिगणो यथा, Kalpalatika thus enumerates Tundadi class *as* तुण्ड, कुट्टिम, कुद्दाल, मुक्ता, मुद्गर, लुब्धकाः । पुस्तकश्चैवमन्येऽपि कुक्षी, कुन्तल, पुष्कराः ।

शौरसेन्यां ओत्वस्य नित्यता नास्ति ; In S'aurasení option is made for such substitution.

१ प्राकृत प्रकाशे "ऋष्यादिषु" (प्रा० २८।१) इत्येवं सूत्रमस्ति । Prakritaprakás'a reads rishyádi instead of kripádi कल्पलतिकायां ऋष्यादिगणो यथा Kalpalatiká thus enumerates the ṛishyadi class ऋष्यादिषु कृतिः कृत्या घृष्टो, वृषभ, वृश्चिकः । दृषद्, पृथुलो, गृध्रो, मृगाङ्को मसृणं, कृषिः । वृष्टि, दृढो, [illegible] तो, [illegible] ष्टि, [illegible] हृद्या कृत, कृत्तयः । संज्ञावाचक कृष्णोऽयमृष्यादिगण ईदृशः ।

In the words *kripa'* &c. *i* is substituted for the initial ṛi *as.*

प्रा०	सं०	प्रा०	सं०	प्रा०	सं०
किवा	कृपा	हिअअं	हृदयं	मिट्ठं	मृष्टं
दिट्ठं	दृष्टं	दिट्ठी	दृष्टिः	सिट्ठं	सृष्टं
सिट्ठि	सृष्टिः	गिट्ठी	गृष्टिः	पित्थि	पृथ्वी
भिऊ	भृगुः	भिंगो	भृङ्गः	भिंगारो	भृङ्गारः
सिङ्गारो	शृङ्गारः	सियालो	शृगालः	घिणा	घृणा
घुसिणं	घुसृणं	विढ्डी	वृद्धिः	समिद्धी	समृद्धिः
इड्ढी	ऋद्धिः	गिढ्डी	गृद्धिः	किसो	कृशः
किसाणू	कृशानुः	किसरी	कृशरः	किच्छं	कृच्छ्रं
किई	कृतिः	धिई	धृतिः	किवो	कृपः
किवणो	कृपणः	किवाणं	कृपाणं	विच्छुओ	वृश्चिकः
तिप्पं	तृप्तं	किसिओ	कृषितः	निवो	नृपः
किच्चं	कृत्यं	वित्तं	वृत्तं	वित्ती	वृत्तिः
हिअं	हृतं	वाहित्तं	व्याहृतं	विंहिओ	वृंहितः
विसी	वृषिः	इसी	ऋषिः	विहा	स्पृहा
सइ	सकृत्	वितिण्हो	वितृष्णः	उक्किट्ठं	उत्कृष्टं[१]

---

१ कल्पतिकामते निम्नलिखितेषु ऋतोनित्यमित्त्वं । According to kalpala tika' *i* is invariably substituted for ṛi in the following words as—भृङ्ग भृङ्गार, शृङ्गाराः कृपाणं, कृपणः, कृपा । शृगाल हृदये वृष्टिदृष्टिहितमेव च । समृद्धि कृसरा, तृप्तिर्ह्तिर्द्धिस्तु कृत्तिसं कृकराकुस्तथेत्यादौ नित्यमित्त्वं ऋतोमतं । ततोऽन्यत्र विकल्पः । It follows from this that in all other words the substitution takes place optionally as विसो वसो (वृषः) ।

कल्पलतिकामते विष्णु-वाचिनि कृष्ण शब्दे च विकल्पेनेत्वं भवति ; According to kalpalatika when the word *krishna* means *vishnu*, *i* is optionally substituted for ṛi *as* किण्हो, कण्हो (कृष्णः) ;

॥ पृष्ठे वाऽनुत्तर पदे ॥ ६६ ।

॥ पृष्ठशब्देऽनुत्तरपदे ऋत इद्भवति वा ।

When the word *Pṛisṭha* is not preceded by any other words *ie* does not stand as a last word in a compound, the ṛi optionally becomes *i* ; *as* पिट्ठं, पट्ठं (पृष्ठं) ; अनुत्तरपद इति किं ? Why did we say when it is not preceded by any other word ? Examine the following ; महिविट्ठं (मही-पृष्ठं) ;

॥ उदृत्वादौ ॥ ६७ । १ ।

ऋतु इत्यादिषु शब्देषु आदे ऋत उद्भवति ।

In ṛitu &c. *u* is substituted for the first ṛi *as* :

प्रा०	स०	प्रा०	स०	प्रा०	स०
उदू	ऋतु	परामुट्ठो	परामृष्टः	पुट्ठं	पृष्ठं
		पउट्ठं	प्रवृष्टं	पुहृइ पुहवी	पृथिवी
पउत्ती	प्रवृत्तिः	पाउसो	प्रावृष्	पाउअं	प्रावृतं

१ प्राकृत प्रकाशे "उदृत्वादिष्वित्येवं सूत्रमस्ति (प्रा०१।२९।१) *Prakritaprakasa* puts *ritwadi* in plural instead of *singular*, *as* ऋत्वादिषु ; Ritwadi is thus ennumerated in *kalpalatika* (कल्पलतिकायां ऋत्वादिगणो यथा। ऋतुर्मृदङ्गो निभृतं, वृतः, परभृतो मृतः। प्रावृट्, प्रवृत्तिर्वृत्तान्तो, मातृका भ्रातृकस्तथा। मृणाल पृथिवी वृन्दावन जामातृका अपि। वृन्दारकश्च प्रभृतिः इष्ठ वृद्धादयः परे लक्ष्यानुसारतो ज्ञेयाः।

प्रा०	स०	प्रा०	स०	प्रा०	स०
भुइ	भृतिः	पङ्कदि	प्रभृति	पाङ्कदं	प्राभृतं
परङ्कश्रो	परभृतः	णिङ्कश्रं, णिङ्कदं	निभृतं	णिउश्रं	निवृतं
विउश्रं	विवृतं	संवुदं	संवृतं	वुत्तांतो	वृत्तान्तः
णिव्वुश्रं, णिव्वुदं	निर्वृतं	णिव्वुइ	निर्वृतिः	वुंदं	वृन्द
वुंदावणं	वृन्दावनं	वुढ्डो	वृद्धः	वुढ्डी	वृद्धिः
उसहो	ऋषभः	मुणालं	मृणालं	उजु	ऋजुः
जामाउश्रो, जामादुश्रो	जामातृकः	माउश्रा	मातृका	माऊ, मादु	माता
भाउश्रो	भ्रातृकः	पिउश्रो	पितृकः	पुहवी	पृथ्वी

According to others, the ṛi of *mrigánka* also is optionally changed to *u*, मृगाङ्के च विकल्पेनोत्त्वमिच्छन्ति केचित् यथा मुश्रंको, मश्रंको ;

॥ गौणान्त्यस्य ॥ ६८ ।

गौणपदस्य योऽन्त्य ऋत् तस्य उद्भवति ।

The final ṛi in the dependant (गौण) of two words forming a compound (समास) is changed to u, *as* माउ(दु)-मण्डलं (मातृमण्डलं) ; माउ(दु)-हरं (मातृगृहं) ; पिउवणं (पितृवनं) ;

॥ मातुरिद्वा ॥ ६९ ।

मातृशब्दस्य गौणस्य ऋत इद्वा भवति ।

When the word *mátri* is compounded with any other word and stands dependant to the same, *i* is optionally

substituted for its ṛi, *as* माइहरं, माउहरं (मातृगृहं) ; क्वचिद्‌गौणस्यापि sometimes this rule is applied to it even when it stands single, *as* माइणो (मातुः) ;

॥ रिः केवलस्य ॥ ७० ॥ १

केवलस्य व्यञ्जनेनासंपृक्तस्य ऋतो रिरादेशो भवति।

The initial vowel ṛi (ऋ) of a word when not adherent to any letter takes the form of *ri* (रि); as रिद्धी, (ऋद्धिः) ; ऋण, ऋजु, ऋषभ ऋतु, ऋषिषु विकल्पेन रिरादेशो भवति। This rule is optionally applied to words ṛina &c; as रिणं (ऋणं) ; रिज्जु, उज्जू (ऋजुः) ; रिसहो, उसहो (ऋषभः) ; रिऊ, उदू (ऋतुः) ; रिसी, इसी (ऋषिः)।

॥ दृशः क्विप् टक्सकः ॥ ७१ ।

क्विप्, टक्, सक्, इत्येतत्प्रत्ययान्तस्य दृशोर्धातो ऋतो रिरादेशो भवति।

When the root *Dṛis'* takes the krit suffixes of *kwip tak* and *sak*, the vowel ṛ*i* adherent to *d* changes into the form of ṛ*i* (रि) ; as एआरिसो, तारिसो, सरिसो, सरिच्छो, एरिसो, केरिसो, अम्हारिसो, अम्हारिसो, तुम्हारिसो, टक्, सक्, साहचर्य्यात्‌ त्यदाद्यन्यादिसूत्रविहितः क्विबिह गृह्यते। २

As the suffix kwip is mentioned here along with *tak* and *sak*, we are to infer that it is in reference to sútra त्यदाद्यन्यादि ; in other words the rule applies only

---

१ In Prakritaprakasa this sutra appears as "अयुक्तस्य रिः"।

२ The corresponding rule of Prakritaprakasa is more comprehensive as—The syllable *ri* is sometimes substituted for an initial ṛi even when it is not connected with another letter. शौरसेन्यां यादृशादीनां जादिशं इत्यादिरूपं भवति। In the sauras'eni the words यादृश &c. assume the form of जादिश &c. ; as जादिशं तादिशं। अपभ्रंशे In the apabhrans'a—जदृशं, तदृश मित्यादि ; पैशाच्यां जातिसं, तातिस मित्यादि ;

where the root dris′ takes the suffix kwip coupled with the pronoun *Tyad* class.

We find an extra rule in kalpalatika as "Lritah kebalasya." When the syllable *Lri* is not connected with any consonant, *Li* is substituted for it *as* ऌकारः लिकारो । कल्पलतिकायां वर्णान्तरासंयुक्तस्य ऌकारस्य लिः स्यादिति पाठो दृश्यते ।

॥ ऐतः एत् ॥ ७२ ।

ऐकारस्यादौ वर्त्तमानस्य एत्वं भवति ।

e (ए) is substituted for the first ai (ऐ) in a word as सेलो (शैलः) ; सेत्तं, सेच्चं (शैत्यं) ; एरावणो (ऐरावणः) ; तेलुक्कं (त्रैलोक्यं) ; केलासो (कैलासः) ; केढवो (कैतवः) ; वेहव्वं (वैधव्यं) ।

॥ अइ दैत्यादौ ॥ ७३ । १

दैत्य इत्येव मादिषु च ऐतो अइ इत्यादेशो भवति । एत्वापवादः ।

In the words daitya (दैत्य) &c., a-i (अइ) and not (ए) is substituted for ai ऐ as दइच्चो, (दैत्यः) दइण्णं (दैन्यं); अइसरिअं (ऐश्वर्य्यं) ; भइरवो (भैरवः) ; दइवअं (दैवतं) ; वइआलीओ (वैतालीकः) ; वइएसो (वैदेशः) ; वइएहो (वैदेहः) ; वइअवभो

---

१ In Prakritaprakasa this sútra is given in a different form as "दैत्यादिष्वइ" but having same meaning, kalpalatika thus enumerates *Daityadi* class (दैत्यादिगणः) ।

दैत्यादौ वैश्य, वैशाख, वैशम्पायन कैतवाः ।
स्वैर, वैदेह, वैदेश, चैत्र, वैषयिका अपि ॥
दैत्यादिष्वपि विज्ञेया स्तथा वैदेशिकादयः ।

According to Hemchandra this rule applies optionally to कौचेयक।

(वैदर्भः) ; वइस्साणरो (वैश्वानरः) कइअवं (कैतवं) ; वइसाहो (वैशाखः); वइसालो (वैशालः) इत्यादि ।

॥ वैरादौवा ॥ ७४ । १

वैरादिष्वैतोऽइ (अइ) रादेशो वा भवति ।

In the words Vaira &c., *a-i* अइ is optionally substituted for *ai*, as वइरं, वेरं (वैरं) ; कइलासो, केलासो (कैलासः) ;

कइरवं केरवं (कैरवं) ; वइसवणो, वेसवणो (वैश्रवणः) , वइसंपाअणो, वेसंपाअणो (वैशम्पायनः) ; वइआलिओ, वेआलिओ (वैतालिकः) ; वइसिओ, वेसिओ (वैशिकः) ; चइत्तो, चेत्तो (चैत्रः) ;

॥ औत ओत् ॥ ७५ ।

औकारस्यादे रोद्भवति ।

Initial *au* औ of a word changes to ō (ओ) as ; कोमई (कौमुदी) ; जोव्वणं, (यौवनं) ; कोत्थुहो (कौस्तुभः) ; कोसंबी (कौशाम्बी) ; कोंचो (क्रौञ्चः) ; कोसिओ (कौशिकः) ; सोहग्गं (सौभाग्यं) ; दोहग्गं (दौर्भाग्यं); गोदमो (गौतमः) ।

॥ उत् सौन्दर्य्यादौ ॥ ७६ ।

सौन्दर्य्यादिषु शब्देषु औत उद्भवति ।

In the words Soundarya सौन्दर्य्य (beauty) &c. u (उ) is substituted for *au* औ as सुंदेरं, सुंदरिअं, (सौन्दर्य्यं) ; सुंडो

---

१ We find the following karika in kalpalatika instead of a separate *sūtra as* वैर. कैतव. चैत्राश्च कैलास. दैव भैरवाः । अइदिच्छन्ति विकल्पेन च कोविदाः । शौरसेन्यां दैवे नैषविधिः, in saurasini this rule is not applied to the word दैव ।

२ Kalpalatika thus enumerates saundarya class (कल्पलतिकायां सौन्दर्य्यादयो) यथा—

सौन्दर्य्यं शौण्डिको दौवारिकः शौण्डोपरिष्टकं ।
कौक्षेयः पौरुषः पौलौमि मौञ्ज दौस्साधिकादयः ॥

(शौण्ड:) ; सुद्दोअणी (शौद्धदनि:) ; दुवारिओ (दौवारिक:) ; मुंजाअणो (मौञ्जायण:) ; सुगंधत्तणं (सौगन्ध्यं) ; पुलोमी (पौलोमी) ; सुवण्णिओ (सौवर्णिक:) ;

॥ अउ: कौक्षेयक पौरादौवा ॥ ७७ । १ ।

कौक्षेयक पौरादिषु च औत अउ रादशो भवति ।

In the words *kaukshcyaka* and Paura &c. *a*-u, अउ is substituted for *au* औ, as कउक्खेअअं, पउरो, (पौर:); कउरवो, (कौरव:) ; कउसलं, (कौशलम्) ; पउरिसं, (पौरुषं) ; सउहं (सौधम्) ; गउडो, (गौड:) ; मउली, (मौलि:) ; मउणं, (मौनं) ; सउरा, (शौरा:) ; कउला:, (कौला:) ।

॥ अवापोते ॥ ७८ । २

अवापयोरुपसर्गयो रादे: स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह ओद्दा भवति । उत इति विकल्पार्थं ।

O is optionally substituted for the prefixes *aba* अव and *apa* अप । The word uta in the sutra denotes the option, as ओआसो, अवआसो (अवकाश:) ; ओसरई अवसरई (अपसरति) ; ओहणं अअहणं (अपघनं) क्वचिन्न भवति । These are exceptions to this rule, as अवगअं (अपगतं); अवसद्दो (अपसद्द:) ।

---

१ Kalpalatika thus enumerates *Pauradi* (कल्पलतिकायां पौराद्यो यथा
पौर पौरुष शैलानि गौड क्षौरित कौरवा: ।
कौशल मौलि वौचित्य पौराकृति गणा मता: ॥

In the sauraseni dialect *a-u* is not substituted for a *u* in the words पौर and कौरव ।

शौरसेन्यां पौर कौरवयो: क्रमेण पोरो कोरवो इति रूपं भवति ।

२ प्राकृत प्रकाशे "ओद्वापयो:" ४।२१) इत्येव सूत्रं विद्यते ।

In the Mágadhi dialect *u*, is also substituted for *Aba* and *Apa* (मागध्यां अवापयो रुलं चोलं च) ।

॥ ऊच्चोपे ॥ ७९ । १

उपशब्दे आदेः स्वरस्य परेण व्यञ्जनेन सह ऊत् ओच्चादेशौ भवतः।

U′ ऊ and ó ओ are substituted for the prefix *upa* (उप) ; as ऊहसिअं, ओहसिअं, (उपहसितं) ऊआसो, ओआसो (उपवासः) ;

इति प्राकृत व्याकरणे प्रथमोऽध्यायः।

---

१ । एतदध्यायोक्तानियमाः प्रायः सर्व्वास्वपि प्राकृतभाषासु प्रवर्त्तन्ते ; केवलं ५५ सूत्रमेतत् शौरसेन्यां पिण्डादिषु न प्रवर्त्तते।

The rules mentioned in this chapter hold good with respect to other dialects the sutra 55, however is not applicable to the words पिण्ड &c. in the sauras′eni.

। अथ द्वितीयोध्यायः ।

॥ स्वरादसंयुक्तस्यानादेः ॥ १ । १

अधिकारोऽयं । यदित ऊर्द्ध मनुक्रमिष्याम स्तत् स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेर्भवतीति वेदितव्यम् ।

This sútra being an *Adhikara*, will be implied in the succeeding *Sútras*. The rules here in after mentioned shall be taken to refer to a single consonant which does not stand at the begining of a word and has a vowel immediately preceding it.

॥ क, ग, च, त, द, प, य वां प्रायोलुक् ॥ २ । २ ।

---

१ The corresponding *sútra* of Prakritaprakasa stands thus :—" अयुक्तस्यानादौ" (प्राकृत प्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य प्रथम सूत्रम्) the phrase *"swarát"* i.e., immediately preceded by a vowel, is omitted there (तत्र स्वरादिति पदं नास्ति) "अत्रासंयुक्तस्येत्येवं कथनेनैव प्रयोजन-सिद्धि र्भवति तत् स्वरादिति पदं इत्येति न शङ्कितव्यम्" यत्रानुस्वारस्य पञ्चम वर्णेन जातस्तत्र परवर्त्तिनो व्यञ्जनस्यासंयुक्तत्वात् लोपे प्राप्ते स्वरादित्यनेन निषेधः । The condition swarát may appear superfluous for the phrase asanyuktasya (of single consonant) serves the purpose.

But I have preferred to put down both as to exclude those cases where anuswara is not replaced by the fifth letter and consequently the consonant which follows it is still a single one.

२। अपभ्रंशे तादृशानां क, ख, त, थ, प, फां ग, घ, द, ध, व, भा भवन्ति । In the Apabhransa the third and fourth letters of a barga are respectively substituted for the first and second of the same when not joined to any consonant &c. (see the sútra) ; पैशाच्यां नेषविधिः ; तत्रतु तृतीयतूर्य्ययोः स्थाने यथाक्रमं प्रथमद्वितीयौ । In the Pais'áchi the first and second letters of a barga is substituted for the third and fourth of the same respectively, as नगरं, नकरं, भगवती फकवती ।

स्वरात् परेषामनादिभूतानामसंयुक्तानां क, ग, च, ज, त, द, प, य, वानां प्रायोलुग्भवति ।

The nine non-initial consonants *k, g, ch, j, t, d, p, y,* and *v,* when not joined to any other consonant and immediately preceded by a vowel, are *generally* elided; as क—लोओ (लोकः); सअढं (शकटं); मुउलः (मुकुलः); णउलो (नकुलः); णोआ (नौका); मुउलिदा (मुकुलिता); ग—णओ (नगः); णअरं (नगरं); मअंको (मृगाङ्कः); साअरो (सागरः); भाइरही (भागीरथी); भअवदा (भगवता); च—सई (शची); कअग्गहो (कचग्रहः); वअणं (वचनं); सूई (सूची); रोअदि, (रोचते); उइदं (उचितं); सूअअं (सूचकं); ज—रअओ (रजकः); पआवई (प्रजापतिः); गओ (गजः); रअदं (रजतं); त—विआणं, (वितानं); किअं (कृतं); रसाअलं (रसातलं); रअणं (रत्नं); द—जइ (यदि); णई (नदी); गआ (गदा); मअणो (मदनः); वअणं (वदनं); मओ (मदः); प—रिऊ (रिपुः); सुउरिसो (सुपुरुषः); कई (कपिः); विउलं (विपुलं); य—दआलू (दयालुः); णअणं (नयनं); विओओ (वियोगः); वाउणा (वायुना); व—जीओ (जीवः); दिअहो (दिवसः); लाअण्णं (लावण्यं); विओहो (विवोधः); वलआणलो (वडवानलः); प्रायो ग्रहणात् क्वचिन्न भवति The word Práyas (generally) in the *Sútra* indicates that there are exceptions, specially when, as *Prakritaprakása* says (प्राकृत प्रकाशे) यत्र श्रुति सुखमस्ति

euphony wants a different use (१) as, सुकुसुमं ; प्रयाग-जलं ; पियगमणं ; सुगदो (सुगतः) ; अगुरू ; सचावं (सचापं) ; विजणं ; अतुलं ; सुतरं ; विदुरो ; आदरो ; अपारो ; अजसो ; दवो ; दाणवो ; सवङ्कमानं ; इत्यादि ; "स्वरादितिकिं ?" Why did we say *Swarât*, preceded by a vowel ? Compare the following—संकरो ; संगमो ; णक्कंचरो (नक्तञ्चरः) ; धणंजओ ; पुरंदरो ; संवरो ; "अयुक्तस्येतिकिम् ?" as illustrations of what we mean by "single consonant" अक्को ; वग्गो ; अग्घो ; मग्गो (मार्गः) ; अचो (अर्च्यः) ; उद्दामो "अनादे"रितिकिं ? "what do we mean by non-initial" ? compare—कालो, गन्धो, चोरो, जारो, तरू, दवो, पावं (पापं) ; समासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षया भिन्न-पदत्वमपि वक्ष्यते तेन तत्र यथादर्शनमुभयमपि भवति। In a compound word where the members are easily distinguishable, the initial letter of the last member is optionally considered as non-initial ; accordingly elision takes place optionally, as सहअरो, सहचरः ; जलअरो, जलचरः सहआरो, सहकारः ; प्राकृतप्रकाशकारस्तु तमेवार्थं भिन्नभङ्ग्या सूचयति Prakritaprakása expresses

---

१ Kalpalatiká has (कल्पलतिकामते) the following karika.

प्रायो ग्रहणतस्तत्र पूर्व्वप्राकृतकोविदैः।
यत्र न श्रुति सौभाग्यं तत्र लोपो न मन्यते ॥

According to the ancient Prakrita grammarians, elision is not allowed where it violates the rules of euphony ; as चुचुअं (चूचूकं) ; सुपविन्त (सुपविचं) ; सतेओ (सतेजः) ; केचित्तु 'गलं' मदकले कस्य तथा मरकते भवेत्" इति वदन्ति। Some say that in the words *marakata* and *madakala g*, is ubstitu ted for *k* as मरगअं (मरकतं) ; मअगलो (मदकलः) ;

same opinion as लोपो भवतीत्यनेन ज्ञापयति सूत्रकारो यथा उत्तर पदादिरनादिरेव ; Hemchandra declares that "the initial letter of the last member of a compound word is considered as "non-initial"; केचित्तु केषुचित् कस्य गत्वमेवेच्छन्ति न तु लोपम् according to others instead of an elision, *g* is substituted for *k* in many words, as एगत्तणं (एकत्वं); एगो (एकः); अमुगो (अमुकः); आगारो (आकारः); आगरिसो (आकर्षः)। आर्षे अन्यदपि दृश्यते The Rishis allow substitution of any letter for any other letter, as आउंजण for आकुञ्चनं । १

लोप इति निवृत्तं We pass now from elision to substitution.

॥ नावर्णात् पः ॥ ४

अवर्णात् परस्यानादेः पस्य लुग् न भवति ।

When a non-initial *p* is preceded by *abarna* (ie á or a) it is not elided, *as* सवहो (शपथः) सावो (शापः) ।

॥ अवर्णे यश्रुतिः ॥ ५ ।

---

१ In the sauraseni dialect (शौरसेन्यां) d is substituted for t ; पताकादिकं वर्ज्जयित्वा तस्य स्थाने दो भवति as तादो (तातः); but in the words पताका व्याहृत and गर्भित are excepted as पडाआ वावडो गव्भिणं and in the word (भरते तस्य धः) bharata dh is substituted for t as भरधो। and the elision of d is not generally allowed (दलोपः प्रायेण निषिद्धः) as वदणं, सौदामिणी there are however exceptions (प्रायोग्रहणात् कचिदस्य लोपोऽपि) as हिअअं (हृदयं); मागध्यां छस्यस्थाने श्चो भवति in the mágadhi dialect *sch* is substituted for *chh* ; तथा जघयोः स्थाने यः and y for *j* and *gh* ; and य लोपोन *y* is not elided. पैशाच्यां तदयोःस्थाने तो भवति In the paisaichi *t* is substituted for both *t* and d हृदयस्य हितपमिति रूपं भवति the word hridaya assumes the form of hitapa.

क, ग, च, जेत्यादीनां लुकि सति यः शेषोऽवर्णस्तस्मात् परतो लघु-प्रयत्नतर यकार श्रुति र्भवति ।

Where *k*, *g*, *ch*, and *j* &c., are elided, the inherent *a*, which survives them, if preceded by an *abarna* (*a* or *á*) is pronounced like *ya*.

ख, घ, थ, ध, भां हः ॥ १२

स्वरात् परेषामसंयुक्तानामनादिभूतानां ख, घ, थ, ध, भ इत्येतेषां वर्णानां प्रायो हो भवति

H is substituted for the five consonants *kh*, *gh*, *th*, *dh* and *bh*, when they are single, non-initial and preceded by a vowel ख—मुहो (मखः); मुहं (मुखं); मेहला (मेखला); लिहइ (लिखति); पमुहेण (प्रमुखेण); सही (सखी); आलिहिदा (आलिखिता); घ—मेहो (मेघः); जहणं (जघनं); माहो (माघः); लाहअं (लाघवं); लहु (लघु); थ१—णाहो(नाथः); गाहा (गाथा); मिहुणं (मिथुनं); सवहो (शपथः); कहेहि (कथय); कहेदु (कथयतु); कहइस्सं (कथयिष्यामि); कहं (कथं); मणोरहो (मनोरथः); ध—साहू (साधुः); राहा (राधा); वाहो (वाधः); वहिरो (वधिरः); वाहइ (वाधते); इंदहणू (इन्द्रधनुः); अहिअं (अधिकं); माहवीलदा (माधवीलता); महुअरो (मधुकरः) भ—सहा (सभा); सहावो (स्वभावः); णहं (नभः); घणहरो (घणभरः); सोहइ (शोभते); सोहणं (शोभनं); आहरणं (आभरणं); दुल्लहो (दुर्ल्लभः); वल्लहो (वल्लभः); २ स्वरादितिकिं ?

---

१ In the sauraseni except in *prithivi* and *prathama*, *dh* is substituted for *th*, as जधा (यथा); तधा (तथा); अण्णधा (अन्यथा) &c., in *prithivi*, and *prathama*, *h* and ḍh are respectively substituted for *th*, as पढवी, पढुमं; पृथिवी प्रथमञ्च वर्ज्जयित्वा शौरसेन्यां थकारस्य प्रायो धो भवति ।

२ शौरसेन्यां ध भयोः क्रमेण दकार वकार वदुच्चारणं विहितं न तु लेखतः स्वारयं In the sauraseni *dh* and *bh* are pronounced as *d* and *v* respectively, but they do not change their forms.

why did we say "when preceded by a vowel"? compare संखो (शङ्खः); संघो (संङ्घः); कंथा (कन्था), &c. असंयुक्तस्य इतिकिं? as illustrations of what we mean by the letters being single, compare लुम्पइ (लुम्पति); सिङ्खउ (सिध्यतु); अक्खइ (अचति); अनादेरितिकिं as for the letters being non-initial, compare गज्जंतो (गर्ज्जयन्); खे; गज्जइ घणो (गर्ज्जयति घनः); प्राय इत्येवं *Praya* being still implied (see *Sú*: 2ch. 2) we also find such forms *as* पखलो (प्रखलः); पलम्बघणो (प्रलम्बघ्नः); अधीरो; अधम्मो (अधन्यः); उपलद्धभावो (उपलब्धभावः); जिणधम्मो (जिनधर्म्मः); इत्यादि दृश्यते ।

॥ टोडः ॥ ६ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेष्टस्य डो भवति ।

Single, non-initial ṭ preceded by a vowel changes into ḍ, *as* णडो, (नटः), भडो (भटः), विडवो (विटपः), घडो (घटः); घडइ (घटते), &c. स्वरादितिकिं Why did we say when preceded by a vowel? compare घंटा असंयुक्तस्य इतिकिं? the ṭ should be single, for compare खट्टा अनादेरितिकिं? and also noninitial, for compare टंको. क्वचिन्नभवति This rule does not hold good in some instances, *as* अटइ (अटति);

॥ पाटौ लो वा ॥ ७ ।

णन्ते पटधातौ टस्य लो वा भवति ।

When the root *paṭ* is in causal form, *l* is optionally substituted for ṭ, as फालेइ, फाडेइ (पाटयति) ।

ठोढः ॥ ८ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेष्ठस्य ढो भवति ।

Dh is substituted for ṭh, when it is single, noninitial and preceded by a vowel, *as* मढो (मठः); सढो (शठः); कमढो (कमठः); कुढारो (कुठारः); स्वरादित्येव why did we say when preceded by a vowel? look on the, following वेकुंठो (वैकुण्ठः); असंयुक्तस्येतिकिं? as for its being 'single' compare चिट्ठइ (तिष्ठति); अनादेरितिकिं? and for its being noninitial compare ठाई (स्थायी);

॥ डोलः ॥ २८ । १ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेः डः प्रायो लो भवति ।

single and noninitial ḍ preceded by a vowel, generally becomes *l*; *as* वलवामुहं (वडवामुखं); गरुलो (गरुड़ः); कीलइ (क्रीड़ति); तलाओ (तड़ागः); वलही (वड़भी); स्वरादित्येव this is the case only when ḍ is preceded by a vowel, for compare such forms *as* मोंडं, (मुण्डं)? कोंडं (कुण्डं?); असंयुक्तस्य इत्येव as illustrations of ḍ when not single we have खड्गो; अनादावित्येव ḍ does not change to *l* when initial as डिंभो; 'प्रायो'ग्रहणात् क्वचिद्विकल्पोऽपि from the use of *Práya* (generally) in the *sútra* we conclude that option is allowed in some words *as*, वलिसं, वडिसं; दालिमं, दाडिमं; गुलो, गुडो; णाली, णाडी; णलं, णडं; क्वचिन्न भवति this rule does not at all apply to some instances *as* निविडं, पीडिअं (पीड़ितं); णीड़ं। २।

---

१ प्राकृत प्रकाशे "डस्य च" इति सूत्ररूपमस्ति (sec. Pra 23su. ch.2).

२। प्राकृतप्रकाशकारमते दाडिम, वडिस, निविडानां लत्वं न भवति According to Prákritaprakása *l* is not substituted at all in the words Dáḍima, Baḍisa, and Nibiḍa कल्पलतिकामते केवलं पीडित, गुड, शब्दयोर्विकल्पेन लत्वं भवति। According to *kalpalatika* the substitution of *l* for ḍ is optional in Piḍita and Guḍa only.

॥ प्रतौ डः ॥ १०

प्रत्युपसर्गे तस्य डो भवति ।

In the prefix *prati* ḍ is substituted for *t as* पडिवसं (प्रतिपन्नं); पडिसरो (प्रतिसरः); पडिमा (प्रतिमा) &c प्राय इत्येव the word *Práya* (generally) still continues to be implied, so we find also many exceptions of the rule, as पइवं (प्रतीपं); संपइ (संप्रति); पइट्ठाणं (प्रतिष्ठानं); पइट्ठा (प्रतिष्ठा); पइसा (प्रतिज्ञा) ।

प्राकृत प्रकाशे ऋत्वादिषु तोदः (प्रा० ७।२) इति सूत्रं पठितं हेमचन्द्रस्तु विधिमिमं शौरसेनीमागधी विषयं मन्यते तन्मते साधारण प्राकृतेतु ऋत्वादीनां उऊ इत्यादिरूपं भवति ।

In Prákritaprakasa we find a Sútra "ritwadishu todah"(Prá 7su, ch2) in ritu &c., *d* is substituted for *t*. But Hemchundra says सतु शौरसेनी मागधी विषय एव दृश्यते इति नोच्यते "as this does generally apply to Sauras'eni and mágadhi dialects I omit it—In common Prakrita however no such substitution takes place" ; *as* उऊ (ऋतुः); रअअं (रजतं); एअं (एतं); गओ (गतः); संपअं (साम्प्रतं); जओ (यतः); तओ (ततः); कअं (कृतं); हआसो (हताशः); ताओ (तातः); इत्यादि । १

---

१ ऋतुः, किरातो, रजतञ्च, तातः, सुसङ्गतं, संयत साम्प्रतञ्च ।
सुसंस्कृति प्रीति समान शब्दा स्तथा कृतिर्निर्वृत्ति तुल्यमेतत् ॥
उपसर्ग समायुक्तौ हति हतौ हतागतौ ।
ऋत्वादिगणने नेयाश्चान्ये शिष्टानुसारतः ॥

According to kalpalatika d is invariably substituted for t in the word sutra ; as सुदं श्रुतं and optionally in hata (हत) as हओ हदो (हतः)

॥ दन्‌श दहोः ॥ ११ ।

अनयोर्धात्वोर्दस्य डो भवति ।

D is substituted for *d* in the roots *Dansa* and *Daha* ; *as* डसइ (दशति) ; डहइ (दहति) ;

॥ प्रदीपौ लः ॥ १२ ।

प्रपूर्व्वे दीप्यतौ धातौ दस्य लो भवति ।

L is substituted for *d* in the root *dipa* having the prefix *pra* before it, *as* पलीवेइ (प्रदीपयति) ; पलित्तं (प्रदीप्तं) ;

॥ दीपौ धोवा ॥ १३ ।

दीप धातौ दस्यधो वा भवति ।

Dha is optionally substituted for *d* in the root *Dipa* as धिप्पइ, दिप्पइ (दीप्यति) ;

॥ नोणः ॥ १४ । १ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेर्नस्य णो भवति ।

Ṇ (cerebral) is substituted for dental n when it occurs single and noninitial, and is also preceded by a vowel, as कण्णा (कन्या) ; सअणं (शयनं) ; इत्यादि ।

अत्र वररुचि हेमचन्द्रयोर्मतदन्तरं दृश्यते, यथा प्राकृतप्रकाशे "नोणः सर्व्वत्र" (पा० ४२ सू २ अ) इति सूत्रं दृश्यते, तस्य वृत्तिस्तु सर्व्वत्र आदौ अनादौ वा नकारस्य णकारो भवति ।

With regard to this rule difference of opinion is found to exist between *Vararuchi* and *Hemchandra*, for while the former substitutes cerebral ṇ for a single *n* every where, the latter attaches the conditions mentioned in the

---

पैशाच्यां णकारस्य 'न' कारो भवति । In the Paisachi dental n is substituted for cerebral ṇ.

sútra. Thus for instance *Vararuchi* writes the word *Narayana* as *Náráyana*, while Hemchandra both *Náráyaṇa* and *Náráyaṇa* (see next *sutra*). The Rishis do not pay any regard to this *rule*, as अनलो अनिलो।

॥ वादौ ॥ १५ ।

असंयुक्तस्यादौ वर्त्तमानस्य नस्य णो वा भवति ।

Ṇ is optionally substituted for a single and initial *n as* णरो, नरो ; णइ, नइ, (नदी) ; असंयुक्तस्येत्येव this is only when *n* is single, for compare न्यायः ।

॥ पोवः ॥ १६ । १ ।

स्वरात् परस्यायुक्तस्यानादेः पस्य प्रायो वो भवति ।

Single noninitial *p* when preceded by a vowel, generally becomes *v*.

as सवहो (शपथः) ; सावो (शापः) ; उलवो (उलपः) ; उवसग्गो (उपसर्गः) ; पईवो (प्रदीपः) ; कासवो (काश्यपः) ; पावं (पापं) ; उवमा (उपमा) ; महिवालो (महीपालः) ; गोवेइ (गोपयति) ; कलावो (कलापः) ; तवइ (तपति) ; कवोलो (कपोलः) ; स्वरादित्येव as for *p* not preceded by a vowel, compare कम्पइ ; असंयुक्तस्येत्येव *as* for its being conjoined to another consonant, compare अप्पमत्तो अनादिरित्येव ; also when it occurs at the beginning of words, compare पढइ (पठति) ; प्राय इत्येव the use of práyas (generally) in the sútra signifies that this rule is not universal or in other words it applies only to cases where no elision takes place by sútra (1 chap 2.) *as* रिऊ (रिपुः) ; १ ।

---

१ । प्राकृत प्रकाशे सूत्ररूपं सममेव विद्यते (see Prá. 15-2.)

शौरसेन्यां अपूर्व्व शब्दस्य "अवरूवं," "अउव्व'," इति रूपद्वयं भवति In the Sauraseni dialect the word *Apurba* has two forms as just shewn in Nágri character. पस्य च वः *v* is generally substituted for *p*.

॥ पटौ फः ॥ १७ ।

ण्यन्ते पटि धातौ पस्य फो भवति ।

Ph is substituted for *p* in the root *Pat* when in the causal form; as फालेइ, फाडेइ (पाटयति) ।

॥ फो भहौ ॥ १८ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेः फस्य भहौ भवतः ।

Bh or *h* is substituted for a single and noninitial *ph* when preceded by a vowel. क्वचिद्भः In some words *bh* only is substituted; as रेभो (रेफः); सिभा (शिफा); क्वचित्तु हः in other instances *h* only is substituted मुत्ताहलं (मुक्ताफलं); क्वचिदुभावपि instances may be found where both *bh* and *h* are substituted in same words *as* सेभालिआ, सेहालिआ (शेफालिका); सभरी सहरी (शफरी); स्वरादित्येव the substitution does not occur when ph is not preceded by a vowel, *as* गुंफइ (गुम्फति); असंयुक्तस्येत्येव neither when it is not single as पुप्फं (पुष्पं); अनादावित्येव nor when *ph* is initial *as* फणी । १

॥ बोवः ॥ १९ ।

स्वरात् परस्यायुक्तस्यानादेर्बस्य वो भवति ।

V is substituted for a single and noninitial *B* when preceded by a vowel, *as* अलावू अलाऊ ।

॥ विसिन्यां भः ॥ २० ।

विसिन्यां वस्य भो भवति ।

१ । शौरसेन्यां फस्य हएव In the Sauraseni only *h* is substituted for *ph*. In Jaina Prakrita b is substituted for म (जैन प्राकृते मस्थाने वो भवति) वम्महो (मन्मथः) ।

In the word visini *bh* is substituted for the initial letter, *as* भिसिणी स्त्रीलिङ्ग निर्देशादिह न भवति from the express mention of the feminine we infer that this rule does not hold in the neuter form of the word *as* विसम् ।

॥ आदेर्योजः ॥ २१ ।

पदादेर्यस्य जो भवति ।

J is substituted for initial *y as* जसो (यशः); जमो (यमः); जाई (जातिः); आदे रितिकिं ? as for cases where y is not initial compare अवअवो; बहुलाधिकारात् सोपसर्गस्यानादेरपि the implication of option being continued we have to understand that even in many cases where *y* is preced by a prefix and consequently is not initial, the substitution is allowed; *as* संजमो (संयमः); संजोओ (संयोगः): अवजसो (अपयशः); कल्पलतिका मते सामान्यत उत्तर पदस्थितस्यापि यकारस्य जादेशो भवति । According to *kalpalatiká* the substitution takes place also when *y* stands first in the last word in a compound; *as* गाढ़जोव्वणा (गाढ़यौवना); अजोग्गो (अयोग्यः); आर्षे लोपोऽपि according to the Rishis initial *y* is also sometimes elided; *as* अहाजाद (यथाजातं) । १

॥ युष्मद्यर्थपरे तः ॥ २२ ।

युष्मच्छब्दार्थ परे यस्य तो भवति ।

The *y* of the word *yusmad* changes to *t* as तुम्हारिसो (युष्मादृशः) ।

---

१ । मागध्यां यस्य जादेशो न भवति । In the Magadhi *y* remains the same.

॥ तीयकृद्‌यो र्ज्जः ॥ २३ ।

तीय प्रत्यये, कृदन्तेषु च यो यस्तस्य द्विरुक्तो जो(ज्जः) वा भवति ।

The single unconnected *y*, which occurs in a word on account of affix tíya, or any of the krit affixes attached to it optionally becomes *jj* as करणिज्जं, करणीश्रं ; रमणिज्जं, रमणीश्रं ; दोज्जो, दीश्रो (द्वितीयः); पेज्जं, पेश्रं (पेयं) ।

॥ छायायां होवाकान्तौ ॥ २४ ।

अकान्तौ वर्त्तमाने छाया शब्दे यस्य हो वा भवति ।

The *y* of the word chháyá when it is used in any sense other than *kánti,* optionally changes to *h*; *as* वच्छस्सछाहा (वृत्तस्यछाया) ; ।

॥ हरिद्रादौलः ॥ २५ ।

हरिद्रादिषु शब्देष्वसंयुक्तस्य रस्य लो भवति ।

In the words Haridrá &c. *l* is substituted for the single *r* ; as हलद्दा (हरिद्रा) : दलिद्दो (दरिद्रः) ; कल्पलतिकायां हरिद्रादिगणो यथा in kalpalatika the Haridra—class is thus enumerated as.

हरिद्रा, मुखरा, ङ्गार, सुकुमार, युधिष्ठिराः ।

करुणा चरणश्चैव परिखा परिघावपि ॥

किरातश्चाङ्गुरीचैव दरिद्रश्चैवमादयः ।

आदिशब्दात् पारिभद्रः जठर निष्ठुरापद्दार शब्दानां संग्रहः ।

Bahula (option) being still implied we have to understand that in the word *charana* the r changes into *l* only when it means a foot and used not in any other

sense; as पइस्स चरणं, so we also find such forms as जठरं, निट्ठुरो। १ ।

॥ शषोः स ॥ २६ । २ ।

शकार षकारयोः सो भवति ।

S is substituted for *s′* and *sh*; as कुसो (कुशः); सेसो (शेषः); इत्यादि in fact s′ and *sh* (श&ष) do not exist in the prakrita alphabet.

॥ होघोऽनुस्वारात् ॥ २ ।

अनुस्वारात् परस्य होघो भवति ।

gh is optionally substituted for *h* when it is preceded by anuswara as सिंघो, सीहो, (सिंहः); संघारो, संहारो (संहारः); क्वचिदननुस्वारादपि we find the substitution of gh in some instances even where *h* is not preceded by an *anuswára* as दाघो (दाहः) ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

---

१ मागध्यां र स्थाने लो भवति। In the maghadhi l is generally substituted for r. पैशाच्यामपि र स्थाने लः। In the Paisachi *l* is also substituted for *r*.

In Jaina Prakrita s and ṇ are substituted for r (जैन प्राकृते रस्थाने णसौ विहितौ)। (In Prakrita lakshaṇa sutra 18 to 19) as सीसं (शिरः)।

२ मागध्यां श ष सां श ए व In the maghadhi s′ (श) is invariably used every where for s′, sh and s.

In Jaina Prakrita r, jha and bh are substituted for h (जैने ह, स्थाने र, भ, भा भवन्ति) (In Prakrita lakshaṇa sútra 19, 20, 21) घरं (गृहं) वज्झो (वह्निः), जिद्भा (जीह्वा)।

प्रा०	सं	प्रा०	सं		
प—सुत्तं	सुप्तं ;	पज्जत्तं	पर्य्याप्तं ;	गुत्तो	गुप्तः ।
श—निच्चलो	निश्चलः ;	चुअइ	श्चुतति ।		
ष—गोट्ठी	गोष्ठी ;	निठ्ठुरो	निष्ठुरः ।		
स—खलिअं	स्खलितं ;	ऐहो	स्नेहः ।		

॥ अधो म,न,यां, शेषाणां द्वित्वञ्चानादौ ॥ ३ ।

म, न, यां संयुक्तस्याधोवर्त्तमानानां लुग्भवति । अनादौ वर्त्तमानानां शेषाणां द्वित्वञ्च ।

The consonants *m*, *n*, and *y* forming the last letters in conjuncts are elided ; and except when the conjunct occurs in the begining of a word the surviving consonants are doubled. *as*—

प्रा०	सं	प्रा०	सं	प्रा०	सं
म—जुग्गं	युग्मं	रस्सी	रश्मिः	सरो	स्मरो
न--नग्गो	नग्नः	भग्गो	भग्नः	लग्गं	लग्नं ।
य—सोम्मो	सौम्यः ।				

॥ सर्व्वत्र लवरामचन्द्रे शेषाणां द्वित्वञ्चानादौ ॥ ४ ।

चन्द्रशब्दादन्यत्र सर्व्वत्र ल, व, रां संयुक्तस्योर्द्ध्वमधःस्थितानां लुग्भवति ।

अनादौ स्थितानां शेषानाञ्च द्वित्वं स्यात् ।

The letters *l*, *v*, and *r* are always elided, whether they occur first or last in a conjunct ; and the surviving letters, provided they are not in the beginning of a word, are doubled ; as—

	प्रा॰	सं	प्रा॰	सं
ल—ऊर्द्धं	उक्का	उल्का ;	वक्कलं	वल्कलं
व— ,,	सद्दो	शब्दः ;	अद्दो	अब्दः
	लुद्धो	लुब्धः ;	लोद्धओ	लुब्धकः
र— ,,	अक्को	अर्क्कः ;	वग्गो	वर्गः
ल—अधः	सण्हं	श्लक्ष्णं ;	विक्कवो	विक्लवः
व—अधः	पिक्कं	पक्वं ;	धत्थं	ध्वस्तं
र— ,,	चक्कं	चक्रं ;	गहो	ग्रहो
	रात्रिः	रत्ती ।		

Exception ;—In the word chandra *r* is not elided, as

चंद्रो चन्द्रः (१) ।

अत्र 'द्व' इत्यादिसंयुक्तानामुभय लोपप्राप्तौ यथादर्शनं लोपः ।

According to the preceeding *sútra* in such conjunct as dv &c. both the first and last letters are subject to elision. In such cases we have only to follow ancient authorities to elide either of them, thus क्वचिदूर्द्ध्वं in some instances the first letter is elided, as उव्विग्गो (उद्विग्नः); विउणो (द्विगुणः) ; कम्मसं (कल्मषं) ; सव्वं (सर्व्वं) ;—क्वचिदधः—in some instances the last is elided as कव्वं (काव्यं) ; कुल्ला (कुल्या) ; मल्लं (माल्यं) ; दिओ (द्विपः) ; दुआई (द्विजातिः) ; क्वचित् पर्य्यायेण in some instances the elision of either is good, as वारं, द्दारं (द्वारं) ;

१ । We find the form चंदो in many manuscripts.

॥ द्रे रो वा ॥ ५ । २ ।

द्र-शब्दे रेफस्य लुग्वा भवति ।

In the conjunct *dr*, the elision of *r* is optional; as दोहो (द्रोहः); रुद्दो (रुद्रः); भद्दं (भद्रं); समुद्दो (समुद्रः);

॥ ज्ञाञः जस्य द्वित्वञ्चानादौ ॥ ६ । २ ।

ज्ञासम्बन्धिनो ञस्य लुग्वा भवति । जस्य च द्वित्वमनादौ ।

In the conjunct *jṉa* ṉ (ञ) is optionally elided and the remaining j is doubled, provided it does not stand at the beginning of a word; as सव्वज्ञो, सव्वण्णू (सर्व्वज्ञः); अप्पज्ञो, अप्पण्णू (अल्पज्ञः); अहिज्ञो, अहिण्णू (अभिज्ञः); णाणं, जाणं (ज्ञानं); संजा, संणा (संज्ञा); अज्ञो, अणो (अज्ञः); क्वचिन्नभवति in some instances the elision does not take place; as विण्णाणं ।

॥ अनादावादेशस्य द्विर्व्वचनम् ॥ ७ ।

अनादौ वर्त्तमानस्यादेशस्य द्वित्वं भवति ।

A single consonant which is substituted for a conjunct by rules herein-after stated, is doubled, provided

---

१ अवन्त्यामपि नियम एष सर्व्वत्र वर्त्तते In the abanti this rule is universally applied.

२ शौरसेन्यां ज्ञ स्थाने ञ्ञो भवति In the sauraseni ṉ is is substituted for jṉ (ज्ञ); मागध्यां ज्ञस्य ञ्ञो भवति in the mágadhi jṉ (ज्ञ) is replaced by doubled ṉ; पैशाच्यामपि मागधीवत् ज्ञस्य ञ्ञो राजन् शब्दसम्बन्धिनो ज्ञस्य तु चिञ् वा in the pais'áchí also ṉṉ is substituted for jṉ (ज्ञ) but the jṉ (ज्ञ) of the word Rájan is optionally changed to चिञ । शौरसेनी, मागधी पैशाचीषु न्यण्यो रपि ञ्ञो भवति । ṉṉ is also substituted for nya and ṇya in the *sauraseni mágadhi* and pais'áchi dialects.

it does not stand at the beginning of a word; as लट्ठी, (यष्टिः); दिट्ठी, (दृष्टिः); हत्थी इत्यादि।

॥ द्वितीय तुर्य्ययो रुपरि पूर्व्वः ॥ ८।

द्वितीय तुर्य्ययोर्द्वित्वप्रसङ्गे उपरि पूर्व्वौ भवतः। द्वितीयस्यो-परि प्रथमस्तुर्यस्योपरि तृतीय इत्यर्थः।

When the second or the fourth letter of a class (वर्ग) is to be doubled, it shall, instead of being doubled, be conjoined to the first and the third letter of the same *barga* respectively, over it; as वक्खाणं (व्याख्यानं); अग्घो (अर्घः)।

॥ न दीर्घानुस्वारात् ॥ ९।

दीर्घानुस्वाराभ्यां परयोः शेषादेशयोर्द्वित्वं न भवति।

A consonant preceded by a long vowel or *Anuswara* is never doubled; *as* ईसरो (ईश्वरः); लासं (लास्यं); संकंतो (संक्रान्तः); संभा (संध्या)।

॥ रहोः ॥ १०।

रेफ हकारयोर्द्वित्वं न भवति।

R and *h* are never doubled; as—र—सुंदेरं, (सौन्दर्य्यं); बम्हचेरं (ब्रह्मचर्य्यं); धीरं (धैर्य्यं); विहलो (विह्वलः); कहावणो (कार्षापणः)।

॥ समासे वा ॥ ११।

समासे द्वित्वं वा भवति।

The foregoing rules for doubling a letter, optionally applies to the compound words; as नईग्गामो, नईगामो (नदीग्रामः); बहुलाधिकारादन्यत्रापि option being carried on, any letter in a compound word though not coming under the foregoing rules, may be optionally doubled; as—तेल्लोक्कं, तेलोक्कं (त्रैलोक्यं)।

॥ तैलादौ ॥ १२ । १ ।

तैलादिष्वनादौ यथादर्शन मन्त्यस्यानन्त्यस्य च व्यञ्जनस्य द्वित्वं भवति।

In the words *taila* &c. any consonant except the first is doubled; but ancient usages can alone determine whether the medial is doubled or the final, as तेल्लं (तैलं); मंडुक्को (मण्डूकः); वेइल्लं (विचकिल्लं); उज्जू (ऋजुः); सोत्तं (स्रोतः); पेम्मं (प्रेम); विड्डा (व्रीडा); जोव्वणं (यौवनं);

॥ सेवादौ वा ॥ १३ । २ ।

---

१ प्राकृत कल्पलतिकायां प्राकृत प्रकाशे च सूत्रस्यास्य "नीडादिषु" इत्येवं रूपमस्ति। Both Prakritakalpalatika and Prakritaprakasa read Nídádi instead of tailádi; kalpalatika thus enumerates Nidádi (कल्पलतिकायां नीडादिो गणोयथा—

नीड, व्याहृत, मण्डूक, स्रोतांसि, प्रेम यौवने।
ऋजुः स्थूलं, तथा तैलं, त्रैलोक्यश्च गणो यथा॥

णेड्डं (नीडं) वाह्रित्तं (व्याहृतं)।

२ Kalpalatika thus enumerates the Sevá class (कल्पलतिकायां सेवादिगणो यथा)—

सेवा, कौतूहलं, दैवं, विहितं, नख जानूनि।
पिवादयः सवा शब्दा एतदाद्या यथार्थकाः॥
त्रैलोक्यं कर्णिकारश्च वेश्या भूर्ज्जश्च दुःखितं।
रात्रि विश्वास निश्वासा मनोऽस्थेश्वर रश्मयः॥
दीर्घैक शिव तूष्णीक मित्र पुष्पासिदुर्लभाः।
दुष्करो निष्कृपः कर्म करेव्वास परस्परं।
नायकाद्या स्तथाशब्दाः सेवादिगणसम्मताः।

सेवादिष्वनादौ यथादर्शनमन्त्यस्यानन्त्यस्य च वा द्वित्वं भवति ।

The above rule is optionally applied to the words *sevá* &c. as.

सेव्वा, सेवा ; विहित्तो, विहिओ ; कोउहल्लं कोउहलं, वाउल्लो, वाउलो इत्यादि ।

॥ क्षः खः क्वचित्तु छझौ ॥ १४ । १ ।

क्षस्य खो भवति क्वचित्तु, छझा वपि ।

Kh is generally substituted for *ksh* but in some cases chh or jh is also found in its place; as खओ (क्षयः) ; लक्खणं (लक्षणं) ; क्वचित्तु छझा वपि, the examples of the latter cases are छीणं, खीणं, (क्षीणं) ; झिज्जइ, खिज्जति (क्षिज्जति) ;

॥ क्षोऽक्ष्यादौ ॥ १५ ।

In *Akshi* &c. *chh* and not *kh* is substituted for the conjunct; as अच्छी, (अक्षि) ; उच्छू, (इक्षुः) इत्यादि ; क्वचित् स्थगित शब्देऽपि sometimes chh is also substituted for *sth* in the word sthagita, as छइअं । २ ।

शौरसेन्यां सेवादिषु द्वित्वं न भवति । This rule does not apply in the Sauraseni dialect.

१ मागध्यामनादौ वर्त्तमानस्य क्षस्य श्को भवति ; प्रेक्षाचक्षोस्तु स्कः । In the mágadhi s'k is substituted for a noninitial ksh but in the words preksha and áchaksha the substitute is sk.

२ Kalpalatika thus enumerates the *akshi* class (कल्पलतिकायां अक्ष्यादिगणो यथा) अक्षाक्षि, चक्षु, रक्षुष, क्षार उत्क्षिप्तमक्षिकैः । इक्षोवक्षः सदृक्षोऽक्ष चैव क्षीरेक्षुकुक्षयः । क्षुधाचेत्यादयः शब्दा अक्ष्यादिगण सम्मताः । आर्षे According to ṛishis the words *ikshu* (इक्ष), *kshíra* (क्षीर) and *sadṛiksha* (सदृक्ष) have the following forms also, as इक्खू खीरं, सरिक्खं । शौरसेन्यां सदृक्ष क्षार शब्दयो च्छत्वं निषिद्धं In the sauraseni dialect chh is not substituted for *ksh* in the words *sadṛiksha* and *kshára*.

॥ क्षण उत्सवे ॥ १६ । १ ।

क्षण शब्दे उत्सवाभिधायिनि संयुक्तस्य छो भवति ।

When the word *kshaṇa* denotes festival *chh* is substituted for *ksh.* But when it denotes a *moment* the substitution does not take place ; as खणो।

॥ क्म ड्मोः पः ॥ १७ । २ ।

क्म ड्मोः पो भवति ।

The cunjucts *km* and *tm* change into *P*, as रुप्पं (रुक्मं); रुप्पिणी (रुक्मिनी) ; कुप्पलं (कुड्मलं) ; क्वचित् च्मापि in some instances 'च्म' is also substituted for क्म as रुच्मी (रुक्मी) ;

॥ ष्क, स्कयो र्नाम्नि खः ॥ १८ ।

अनयो र्नाम्नि संज्ञायां खो भवति ।

Kh is substituted for *shk* or *sk* in a substantive ; *as* ष्क—पोक्खरं, (पुष्करं) ; पोक्खरिणी, (पुष्करिणी) ; निक्खं (निष्कं) ; स्क—खंधो (स्कन्धः) ; खंधावारः (स्कन्धावारः) ; नाम्नीति किं ? when *shk* and *sk* occur in a verb or verbial adjective such substitution does not take place, as दुक्करं, (दुष्करं) ; निक्कम्मं, (निष्क्राम्यं) ; सक्कअं (संस्कृतं) ; ३ ।

---

१ । शौरसेन्यां क्षणशब्दे छत्वं न । In the sauraseni *chh* is never substituted for *ksh* in the word *kshaṇa.*

२ । प्राकृत कल्पलतिकायां "क्म स्य च" इत्येवं सूत्ररूपमस्ति According to Prkrita Kalpalatika the substitution of *P* is held for *km* only.

३ । हेमचन्द्रमते मागध्यां संयोगे वर्त्तमानयोः सकार षकारयोः सो भवति तथाहि ष्कस्कयोः स्क इति रूपं ष्टस्य स्ट इति रूपं । According to Hemchandra *s* is substituted for *s* and *sh* when they conjoined to another letter, in the ma'gadhi dialect. Thus the conjuncts *shk* and *sk* assume the form of *sk* and *sht* the form *st.* कल्पलतिकामते तत्रापि शकार एव According to kalpalatika the substitute is s' even in these instances.

॥ ष्टस्य ठोऽनुष्ट्रे, ष्टा, संदष्टे ॥ १८ ।

उष्ट्रादिवर्ज्जिते ष्टस्य ठो भवति ।

Ṭh is used for *sht* in all words except *ushṭra*, *ishṭá*, and *sandashṭa* ; as लट्ठी (यष्टिः) ; मुट्ठी (मुष्टिः) ; दिट्ठी (दृष्टिः) सिट्ठी (सृष्टिः) ; इत्यादि अनुष्ट्रेष्टा संदष्टइतिकिं ? the words *ushṭra* *ishṭa* and *sandashṭa* have the following forms.

उट्ट्रो, इट्टा, संदट्टो ।

॥ त्यस्योऽचैत्ये ॥ २० ।

चैत्यवर्ज्जिते त्यस्य चो भवति ।

Ch is substituted for tya in all words except chai*tya* ; *as* सच्चं (सत्यं) ; पच्चओ (प्रत्ययः) ; निच्चं (नित्यं) ; पच्चक्खं (प्रत्यक्षं) ; अचैत्यइतिकिं ? the word चैत्यं becomes चइत्तं ।

॥ त्व, थ्व, द्व, ध्वां च, च्छ, ज्ज, ज्झाः क्वचित् ॥ २१ ।

एषां (त्व, थ्व, द्व, ध्वां) यथा संख्यमेते (च, च्छ, ज्ज, ज्झाः) ; क्वचिद्भवन्ति ।

In some instances *chch*, *chchh*, *jj*, and *jjh* are substituted for *twa*, *thwa*, *dwa*, and *dhwa* respectively, as णच्चा (ज्ञात्वा) ; सोच्चा (श्रुत्वा) ; पिच्छी (पृथ्वी) ; विज्जं (विद्वान्) ; बुज्झा (बुध्वा) ;

॥ र्त्तस्याधूर्त्तादौ ॥ २२ ।

र्त्तस्य टो भवति धूर्त्तादीन् वर्ज्जयित्वा ।

Ṭ is substituted for rt except that in the words of the dhúrta class, as केवट्टो (कैवर्त्तः) वट्टी (वर्त्ती) ; णट्टओ (नर्त्तकः) ; णट्टई (नर्त्तकी) ; संवट्टिअं (संवर्त्तिकं) ; अधूर्त्तादाविति किं ?

the substitution does not take place in the words dhúrta &c. as धूत्तो, किन्ती धूर्त्तादिर्यथा धूर्त्तः, कीर्त्तिः, वार्त्ता वर्त्तनं, निवर्त्तनं, प्रवर्त्तनं, संवर्त्तनं, आवर्त्तनं, निवर्त्तकः, प्रवर्त्तकः, संवर्त्तकः, वर्त्तिका, वार्त्तिकः, कार्त्तिकः, कर्त्तरि, मूर्त्तिः, मुहूर्त्तः, बहुलाधिकारात् वट्टा bahula being carried on, the word *vártá* takes the form of *vaṭṭá*. *

॥ ह्रस्वात् थ्य, श्च, त्स, प्सा मनिश्चले छः ॥ २३ ।

ह्रस्वात् परेषां, थ्य, श्च, त्स, प्सां छो भवति ।

Chh is substituted for the conjuncts *thya*, *sch*, *ts*, and *ps*, when they are preceded by a *short* vowel, as पच्छं (पथ्यं) ; पच्छा (पथ्या) ; मिच्छा (मिथ्या) ; रच्छा (रथ्या) ; श्च—पच्छिमं (पश्चिमं) ; अच्छेरं (आश्चर्यं) ; पच्छा (पश्चात्) ; त्स—उच्छाहो (उत्साहः) ; मच्छरो (मत्सरः) ; वच्छो (वत्सः) प्स—लिच्छइ (लिप्सति) ; लिच्छा (लिप्सा) ; जुगुच्छइ (जुगुप्सति) ; अच्छरा (अप्सरा) ; ह्रस्वादिति किं ? the substitution does not take place when they are not preceded by a short vowel, as ऊसारिओ (उत्सारितः) ; अनिश्चल इति किं such substitution does not take place in the word *nischala*, as णिच्चलो. According to the Rishis (आर्षे) the word tatthya (तथ्यं) is used as tachcha (तच्चं) ।

॥ द्यय्य र्यां जः ॥ २४ । १ ।

---

* मागध्यां त्तट्टयोस्त इति रूपं केषाञ्चिन्मते ष्ट इति । In the Mágadhi dialect the conjuncts tt and ṭṭ change into sṭ but according to some they change into s't.

१ । कल्पलतिकायां "पद्यादिष्वनेति" पाठो विद्यते। According to Kalpalatika such substitution does not take place in the words padya &c. as पद्दं, गद्दं, अवद्दं; उद्यमं केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति केवलं as regards the word udyama some up hold the substitution while others do not as उद्दमो उज्जमो ।

अनयो र्जः स्यात् ।

J is substituted for *yya* and *rya*, as य्य—जज्जो (जय्यः) ; सेज्जा (शय्या) ; र्य्य—भज्जा (भार्य्या) ; कज्जं (कार्य्यं) ; वज्जं (वर्य्यं) ; पज्जाओ (पर्य्यायः) ; पज्जन्तं (पर्य्यन्तं) ;

॥ स्तस्य थोऽसमस्तस्तम्बे ॥ २९ ।

समस्त स्तम्ब वर्ज्जिते स्तस्य थो भवति ।

Th is substituted for *st* in all words except *samasta* and *stamb*, as हत्थो (हस्तः) ; थोत्तं (स्तोत्रं) ; थोअं (स्तोकं) ; पत्थरो (प्रस्तरः) ; थुइ (स्तुतिः) ; इत्यादि । १ ।

असमस्त स्तम्ब इति किं ? The substitution does not take place in the words, *samasta* and *stamb* ; as समत्तं, तंबो ;

॥ ष्प स्पयोः फः ॥ ३० ।

ष्प स्पयोः फो भवति ।

Ph is substituted for *shp* and *sp*. पुफ्फं, सफ्फं, निफ्फेसो (पुष्पं, शष्पं, निष्पेशो) ; फंदणं पडिफ्फद्दी, फंसो (स्पन्दनं, प्रतिस्पर्द्धी, स्पर्शः) ;

॥ श्न, ष्ण, स्न, ह्न, ह्ण, क्ष्णां ण्हः ॥ ३१ । २ ।

श्नादीनां संयुक्तानां णकाराक्रान्तो हकारादेशो भवति ।

---

१ । मागध्यां स्तर्थयोः स्त एव । In the magadhi *st* is substituted for both *st* and *rth*.

२ । पैशाच्यां स्नस्य 'सिन' इत्यादेशो भवति । In the paisachí *sina* is substituted for the conjunct *sn*.

ṇh is substituted for the conjuncts *s'n*, *shn*, *sn*, *hn*, *hṇ* and *kshṇ*; *as* श्न-पण्हो, (प्रश्नः) ; ष्ण-विण्हू (विष्णुः) ; कण्हो (कृष्णः) ; उण्हीसं (उष्णीषं) ; स्न-जोण्हा (ज्योत्स्ना) ; ण्हाऊ (स्नायुः) ; ण्हाणं (स्नानं) ; ह्न-वण्ही (वह्निः) ; जण्हू (जह्नुः) ; ह्ण-पुव्वण्हो (पूर्व्वाह्णः) ; अवरण्हो (अपराह्णः) ; क्ष्ण-सण्हं (श्लक्ष्णं) ; तिण्हं (तीक्ष्णं) ;

॥ श्म, ष्म, स्म, ह्मां म्हः ॥ २२ ।

श्मादीनां संयुक्तानां स्थाने मकाराक्रान्तो हकार आदेशो भवति ।

The conjuncts, *sm*, *shm*, *sm* and *hm* take the form of *mh*; as श्म-कम्हारो (काश्मीरः) ; ष्म-गिम्हो (ग्रीष्मः) ; उम्हं (उष्म); स्म-अम्हारिसो (अस्मादृशः) ; विम्हओ (विस्मयः) ; ह्म-वम्हा (ब्रह्मा) ; सुम्हो (सुह्मः) ; वम्हणो (ब्राह्मणः) वम्हचेरं (ब्रह्मचर्य्यं) ; क्वचिन्म्भोऽपि दृश्यते, in some instances *mbh* is found in the place of *mh*, वम्भचेरं ; क्वचिन्नभवति to some instances this rule does not apply at all ; as रस्सी (रश्मिः) ; सरो (स्मरः) ;

॥ ह्यस्य झः ॥ २३ ।

ह्यस्य स्थाने झ इत्यादेशो भवति ।

The conjunct hya is changed into *jh*, as सझो (सह्यः) ; मझं (मह्यं) ; गुज्झं (गुह्यं) ; इत्यादि ।

॥ ह्लो ल्हः ॥ २४ ।

ह्ल स्थाने लकाराक्रान्तोहकारादेशो भवति ।

The conjunct *hl* is changed into *lh*, as कल्हारं (कह्लारं); पल्हाओ (प्रह्लादः) ;

॥ विप्रकर्षः ॥ २५ ।

अधिकारोऽयं ; आपरिच्छेद समाप्तेर्युक्तस्य विप्रकर्षो भवति ।

This rule being an *adhikara* will be implied in the following *sútras*, we are therefore to understand that the subject of the succeeding sútras to the end of the section will be the separation of conjuncts.

॥ ल्त् ला ॥ २६ ।

लकारेणान्त संयुक्तस्य विप्रकर्षः पूर्व्वस्येत्त्व ञ्च ।

The conjuncts having *l* (ल) as their last are to be separated and an i (इ) shall be added to the first ; as किलिन्नं (क्लिन्नं) ; किलिट्ठं (क्लिष्टं) ; सिलिट्ठं (श्लिष्टं) ; पिलुट्ठं (प्लुष्टं) ; सिलोओ (श्लोकः) ; किलेसो (क्लेशः) ; मिलाणं (म्लानं) ; किलिस्सइ (क्लिश्यति) ; क्वचिन्नभवति this rule does not apply to some instances, as कमो (क्लमः) ; पवो (प्लवः) ; सुक्कपक्खो (शुक्लपक्षः) ;

॥ तन्वीतुल्येषु ॥ २७ ।

उकारान्ता ङी प्रत्ययान्तास्तन्वीतुल्याः, तेषु संयुक्तस्य विप्रकर्षः पूर्व्वस्योकार-योगश्च ।

The conjuncts in the words originally ending in *u* (उ) and having the suffix í (ङी) as तन्वी &c. shall be separated and *an* u (उ) shall be added to the first letter of the conjunct, as तणुवी, तणुई (तन्वी) ; लहुवी, लहुई (लघ्वी); गुरुवी, गुरुई (गुर्व्वी) ; पुहुवी (पृथ्वी) ; क्वचिदन्यत्रापि, we find the application of this rule in some other insances also, as सुरुग्घो (स्रुघ्नः) ; आर्षे सूक्ष्मशब्दस्य सुहुमेति रूपं भवति ।

According to the Rishis, the word *sukshma* assumes the form of *suhuma*.

॥ एक पदे श्वःस्वे ॥ २८ ।

एक पदे यो श्वस् स्व इत्येतौ तयोः, विप्रकर्षः अन्त्यव्यञ्जनात् पूर्व्व मुच्च भवति ।

When the words *s'was* and *swa* are not compounded but stands before a word, the conjuncts in them are separated and *u* (उ) is added to the first letter, as सुवेकत्रं, (श्वः कृतं) ; सुवे जनाः (स्वे जनाः) ;

अथ तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।
प्रत्यय विधानं ।

॥ शीलाद्यर्थस्येरः ॥ १ । १ ।

शील धर्म्म साध्वर्थे[१] विहितस्य प्रत्ययस्य इर इत्यादेशो भवति ।

Ira is substituted for all the affixes which signify the sense of *s'īla* (habit or inclination), ; *Dharma* (merit) or *sádhu* (goodness) ; as हसिरो, रोचिरो, लज्जिरो, भमिरो इत्यादि ; केचित्तु तृण एव इर माहुः, तेषां मते नमिगम्यादीनां णमिर गमिरादयो न सिध्यन्ति । Some authorities would substitute *ira* for the affix *trin* only so according to them the sanskrit words नमी गमी &c. do not change in to णमिर गमिर &c.

---

१ । The affixes which are used to signify sila are tṛin, in, nin &c.

॥ क्त्वस्तुमत् तूण उआण: ॥ २ । २ ।

क्त्वा प्रत्ययस्य तुम, अत्, तूण, उआण इत्येते आदेशा भवन्ति ।

Tum, *at*, *túṇ* and *uáṇa* are substituted for *ktwá* (the affix of the indiclinable past participle); as दट्ठुं, मोत्तुं (दग्ध्वा, मुक्त्वा); भमिअ, रमिअ, (भ्रमित्वा, रमित्वा); घेत्तूण, काऊण (गृहीत्वा कृत्वा); भोत्तुआण, सोउ-आण भुक्त्वा, श्रुत्वा ।

॥ इदमर्थस्य केर: ॥ ३ ।

इदमर्थस्य प्रत्ययस्य केर इत्यादेशो भवति ।

Kera is substituted for the affixes like *yat*, *tak*, and *aṇ* &c. which in sanskrit are used in the sence "of belonging to;" *as* तुम्हकेरो (युष्मदीय:), अम्हकेर: (अस्मदीय:); क्वचिन्न भवति there are some exceptions, as पाणिणीआ &c.

॥ युष्मदस्मदोऽञ एच्चय: ॥ ४ । ३ ।

आभ्यां परस्येदमर्थस्याञ एच्चय इत्यय मादेशो भवति ।

The affix aṇ (अञ) at the end of the words *yushmad* and *ashmad* to signify the meaning "of belonging to" assumes the form of *echchaya* (एच्चय); *as* तुम्हेच्चयं (युष्मा-

---

२ । शौरसेन्यां क्त्वा स्थाने इय दूणौ आदेशौ भवत:। कृगमस्तु अदुय इति In the sauraseni *iya* and *dúṇa* are substituted for *ktwá* but after the roots *kṛi* and *gama*, *aduya* is substituted for it. मागध्यवन्त्योः क्त्वा स्थाने तूण इत्यादेशो भवति । túṇa is substituted for the affix ktwá in the magadhi and abantí. अपभ्रंशे क्त्वा स्थाने इइ, उइ, विअवि इत्येता आदेशा भवन्ति In the apabhransa *ii*, *ui*, and *biabi* are substituted for k*twá*.

३ । अपभ्रंशे आर इत्यादेशो भवति । In the apabhransa ara is substituted for the same; as अम्हारो (अस्मदीय:) इत्यादि ।

कमिदं); अम्हेच्चयं (अस्माकमिदं) ;

॥ त्वस्य वा डिमात्तणौ ॥ ५ ।

त्व प्रत्ययस्य डिमा, त्तण इत्यादेशौ वा भवतः ।

Dimá and *ttana* are optionaly substituted for the affix *twa* ; as पीणिमा, पीणत्तणं (पीनत्वं) ; &c. पीनता इत्यस्य प्राकृते 'पीणआ' इति रूपं भवति 'पीणदा' इतितु भाषान्तरे तेनेह तलो दा न क्रियते । The prakrita form of the word पीनता is पीणआ, while in other dialects it takes the form of 'पीणदा' for in the common prakrita दा is never substituted for the affix तल (ता) ।

वररुचिना सर्व्वास्वेव भाषासु तल् प्रत्ययस्य दा विहितः but according to *vararuchi,* दा is substituted for तल in all dialects (see Pr. ch. 4 sú 22)

॥ अनंकोठात्तैलस्य डेल्लः ॥ ६ ।

अंकोठवर्ज्जिताच्छब्दात् परस्य तैल–प्रत्ययस्य डेल्ल इत्यादेशो भवति ।

In all words except Anko'ṭha (अंकोठ) the affix तैल *taila* takes the form of डेल्ल (della) ; as इंगुदीएल्लं (इंगुदीतैलं); अनंकोठादितिकिं ? why did we except the word Ankóṭha ? compare अंकोल्लतेल्लं ।

॥ यत्तदेतदोडावदादेरित्तिअ एतल्लुक् ॥ ७ ।

एभ्यः परस्य डावदादेः परिमाणार्थस्य इत्तिअ इत्यादेशो भवति, एतदोलुक् ।

Ittia is substituted for the affixes ḍávat (डावत्) &c. which affixed to the words यद्, तद् and एतद् give the sense of measure or quantity; and the word एतद् is elided; as जित्तिअं (यावत्); तित्तिअं (तावत्); इत्तिअं (एतावत्);

॥ इदं किमो डेत्तिअ, डेत्तिल्ल, डेद्दहाः ॥ ८ ।

इदं किं शब्दाभ्यां डावतो, डेत्तिअ, डेत्तिल्ल डेद्दहा इत्यादेशा भवन्ति ।

Dettia (डेत्तिअ), ḍettilla (डेत्तिल्ल), and ḍeddaha (डेद्दह) are substituted for the affix ḍávat (डावत्) which affixed to the words *idam* (इदम्) and *kim* (किम्) signify quantity or measure; as एत्तिअं, एत्तिल्लं, एद्दहं (इयत्); केत्तिअं, केत्तिल्लं केद्दहं (कियत्); केषांचिन्मते सूत्रमिदं यत्तदेतेष्वपि प्रवर्त्तते according to some authorities this rule applies to the words यत् तत् and एतत् also; एतदोलोपश्च and the word एतद् is elided, as जेत्तिअं, जेत्तिल्लं जेद्दहं (यावत) &c.

॥ कृत्वसो हुत्तं ॥ ९ ।

कृत्वस् प्रत्ययस्थाने हुत्तमित्यादेशो भवति ।

Hutta is substituted for the affix *kritwas;* as बहुहुत्तं (बहुकृत्वः) ।

॥ आल्वि, ल्लो, ल्ला, ल, वन्तो, न्ता, मतुपः ॥ १० ।

आलु, इल्ल, उल्ल, आल, वन्त, इन्त, इत्यत आदेशा मतुप स्थाने भवन्ति । १

---

१ । केषाञ्चिन्मते मन्तेरावपि according to some *manta* and ira are also substituted for the same, as सिरिमन्तो (श्रीमान्); पुणमंतो (पुण्यमान्); धणिरं (धनवान् इत्यादि) ।

Alu, illa, ulla, ála, vanta, and *inta* are substituted for *matup,* the affix signifying possession ; *as* ईसालू, (ईर्षावान्) णिद्दालू (निद्रावान्) ; विस्रारिल्लो (विकारवान्) ; धणालो (धनवान्) ; इत्यादि।

यथादर्शनमेते प्रयोक्तव्या न सर्व्वे सर्व्वत्र ।

These various substitutes for matup must not be used indiscriminately, but with a due regard to the forms observed in classical authors.

इल्लोल्ला वपरे प्रायः शैषिकेषु प्रयुंजते others use the substitutes *illa* and *ulla* in the sense of the affixes technically called *saishika* (see pan. IV. 2, 92 or siddhanta-kaumudi taddhita seshaprakaraṇam) as पुरिल्लं (पौरस्त्यं-पुरोभवं); अप्पुल्लं (आत्मीयं) ;

॥ वतेर्व्वः ॥ ११ ।

वतेः स्थाने व्व इत्यादेशो भवति।

bb is substitutes for the affix vati, as महुव्व (मधुवत्) ।

स्वार्थे प्रत्ययाः (१) ।

OR

The affixes which do not affect the sense of the words.

संस्कृतशब्दाः	प्रत्ययाः	प्राकृतरूपाणि ;
नव	ल्ल	नवल्लो ;
एक	ल्ल	एकल्लो एक्कल्लो

१ अत्र येभ्यः शब्देभ्यो ये प्रत्यया लिखिता स्तेभ्यएव ते भवन्ति नान्येभ्यः। Observe that no other words except those written above can take the affixes standing against them.

संस्कृतशब्दाः	प्रत्ययाः	प्राकृतरूपाणि ;
उपरि (संव्यानं)	ल्ल	अवरिल्लो
भ्रू	मया डमया	भुमया, भमया
शनैस्	डिअम	सणिअम्
मनाक्	डिअम् डअम्	मणिअम्, मणअम्
मिश्र	डालिअ	मिसालिअम्
दीर्घ	र	दीहरं
विद्युत्	ल	विज्जुला
पत्र	ल	पत्तलं
पीत	ल	पीवलं, पीअलं
अंध	ल	अंधलो
यम	ल	जमलं

स्वार्थे क प्रत्ययस्तु सर्व्वेभ्यएव शब्देभ्यो भवन्ति । Every word can take the affix *k* after it without being affected in its sense. (१)

सर्व्वेष्वेव प्राकृत व्याकरणेष्वेकैकस्यापि पदविशेषस्योत्पत्ति-साधक कार्य्य विशेष सिद्ध्यर्थम् सूत्रविशेषो विद्यते तादृश सूत्राणाञ्च संख्याधिक-

१। मागध्यां स्वार्थे विहिते के परे दीर्घो वा स्यात्। In the magadhi dialect when the affix *swártha k* joins to a word the final short vowel of it becomes optionally long, as पवणाके, पवणके (पवनः)।

तथा केवलं ग्रन्थ-गौरवं जातम्। वयन्तु तद्दोष परिहारार्थमत्राकारादिक्रमेण तत्तत्पदानां संस्कृत—स्वरूपं प्रदर्श्य तदग्रे प्राकृत रूपं दर्शयामो येन सौलभ्यादिष्टसिद्धि र्भवेत्।

The Prakrita grammarians have enlarged the bulk of their work by framing *sútras* which explain particular words only. We do not find necessity of retaining these special *sútras* when a list of such sanskrit words together with their prakrita forms can as well serve the purpose.

An alphabetical list of these sanskrit words with their special prakrita forms is appended below.

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
अकाण्डं	अत्थक्कं	अन्तश्चारी	अंतेआरी
अग्निः	अग्गी, अगणी	अन्योऽन्यं	अण्णण्णं, अण्णुण्णं
अङ्कोठः	अंकोल्लो	अपस्मारः	अम्हालो
अङ्गारः	इंगालो, (१) अंगालो		अहिवण्णू,
अचलपुरं	अलचपुरं	अभिमन्युः	अहिमण्णू,
अतसी	अलसी		अहिमज्जू,
	अणिमुत्तअं,		अहिमन्नू
अतिमुक्तकं	अणिउंत्तअं,	अयस्कारः	एक्कारो
	अदिउंत्तअं	अयि	ऐ
अधः	हेट्ठं	अरण्यं	रण्णं, अरण्णं
अन्तःपुरं	अंतेपुरं, (२) अंतेउरं	अर्द्धः	अड्ढं, अद्धं

१। शौरसेन्यां अंगार शब्दस्य अंगारो इति रूपं भवति।

२। शौरसेन्यां "अन्तःपुर" स्य अंदेउरं इति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं
अर्हः	अरिहो, अरहो
अर्हन्	अरुहंतो, अरहंतो, अरिहंतो
अलावुः	लाऊ, अलाऊ
अवटः	अडो, अवडो
अवहृतं	अवहडं, (आर्ष)
अष्टादश	अट्ठरह
असुराः	अगया
अस्थि	अट्ठी
अस्पर्श	आफंसो
आगतः	आओ, आअओ
आचार्य्यः	आइरिओ, आअरिओ
आतोद्यं	अवज्जं आओज्जं
आत्मा	अप्पा, अत्ता
आत्मीयं	अप्पसं (१)
आदृतः	आढिओ
आपीडः	आपेलो, आमेलो, आवेडो
आम्रं	अम्बं

संस्कृतं	प्राकृतं
आरब्धं	आढत्तं, आरद्धं
आर्द्रं	उल्लं, आल्लं, अल्लं, अद्दं
आर्द्रयति	उल्लेइ, ओल्लेइ
आर्य्यः	आइरिओ, अज्जो
आलानं	आणालं
आली	उली, (श्रेणी) आली (सखी)
आवर्त्तमानः	आत्तमाणो आवत्तमाणो
आशीः	आसीसा
आश्चर्यं	अच्छेरं, अच्चरिअं, अच्छरिअं, अच्छअरं, अच्छरिज्जं, अच्छरीअं
आश्लिष्टं	आलिट्ठं, आलिद्धं
आसारः	उसारो, ओसारो
आहृतं	आहडं, (आर्ष)
इक्षुः	उच्छू, इक्खू
इङ्गुदं	अंगुअं, इंगुअं

१। शौरसेन्यां आत्मीय शब्दस्य अत्तकेरक मिति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
इदानीम्	एह्णिं, एत्ताहे, इआणीं (१)	ऋतुः	रिऊ, उऊ, उदू
		ऋद्धिः	रिड्ढी, रिद्धी, इड्ढी
		ऋणं	रिणं, अणं
ईदृशः	एरिसो (२)	ऋषभः	रिसहो, उसहो
ईषत्	ईसी	ऋषिः	रिसी, इसी
ईषत्पक्वा	कूरपिक्का (३)	एकादश	एआरह
उच्चैस्	उच्चअं	एकदा	एक्कसि, एक्कसिअं, एक्कइआ, एगआ
उत्करः	उक्केरो, उक्करो		
उत्सवः	उच्छवो, ऊसवो		
उत्साहः	उत्थारो, उच्छाहो		
उत्सुकः	उसुओ	एतावत्	इत्तिअं
उदुम्बरो	उम्बरो, उडम्बरो	ऐरावतः	एरावणो
उदूखलं	ओखलं (४)	औषधं	ओसढं, असहं
उलूखलं	उलूखलं	ककुदं	कउहं, ककुधं
उद्व्यूढं	उव्वीढं, उव्वूढं	ककुभ्	ककुहा
उपरि	उवरि (५) अवरिं	कण्डूयनं	कण्डुअणं
उभयं	अवहं, उवहं, उभयं	कतमः	कइमे
ऊर्द्ध्वं	उभं, उद्धं	कतिपयं	कइवाहं, कइअवं
ऋक्षः	रिच्छो, रिक्खो	कदनं	कडणं, कअणं
ऋजुः	रिज्जू, उज्जू	कदम्बः	कलम्बो, कअम्बो

१। शौरसेन्यां इदानीमो "दाणिं" इति रूपं भवति।

२। शौरसेन्यां इदृशस्य "इदिसं" इति रूपं भवति।

३। समासस्थितस्येषत्-शब्दस्य "कूर" आदेशो भवति ; अन्यत्र ईषत्पक्वं।

४। शौरसेन्यां उदूखलस्य "उऊ-हलं" इति रूपं। ५। शौरसेन्यां "उव्वरि"।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
कदर्थितं	कवट्टिअं	किरातः	चिलाओ (पुलिन्दे),
कदलं	केलं, कअलं		किराओ (कामरूपे) (४)
कदली	केली, कअली ;	किरि	किडी
	करली (अद्रुमे)	क्रिया	किरिआ
कन्दरिका	कण्डलिआ	किसलयं	किसलं, किसलअं
कन्दुकं	गेंदुअं	क्लिन्नं	किलिण्णं
कबन्धः	कमंधो, (१) कअंधो	कीदृशः	केरिसो (५)
करवीरः	कणवीरो	कीलकः	खीलओ
करेणू	कणेरू (२)	कुतूहलं	कोउहलं,
कर्णिकारः	कण्णेरो, कण्णिआरो		काउहल्लं,
कर्परं	खप्परं		कोहलं,
कामुकः	काउंओ		कुउहलं
कार्षापणः	काहावणो, कहावणो	कुब्जः	खुज्जो, कुज्जं (पुष्पे)
कालायसं	कालासं,	कुष्माण्डी	कोहण्डी (६),
	कालाअसं (३)		कोहली,
काश्मीरः	कम्हारो		कोहडी
कासितं	खासिअं	कूर्परं	कोप्परं
किंशुकं	कंसुअं, केसुअं,	कृत्तिः	किच्ची
	किंसुअं, किसुअं	कृशं	किसं, कसं

१। शौरसेन्यां "कबन्ध" शब्दस्य न रूप-परिवर्त्तनं भवति।

२। शौरसेन्यां करेणू शब्दस्य न रूप-परिवर्त्तनं भवति।

३।४। शौरसेन्यां "कालायस" "किरात" शब्दयोर्न विशेष-नियमानुवृत्ति भवति।

५। शौरसेन्यां "कीदृश" शब्दस्य "कीदिसं" इति रूपं भवति।

६। शौरसेन्यां "कुष्माण्डी" शब्दस्य "कुम्हण्डी" इतिरूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं
कृष्णः	कसिणो,
	कसणो (वर्णे),
	कह्णो (विष्णौ)
कृत्स्नं	कसिणं
क्लृप्तं	किलित्तं
केसरं	किसरं, केसरं
कैटभः	केढवो
कौक्षेयकं	कुच्छेअअं,
	कौच्छेअअं
क्षणः	छणो (उत्सवे),
	खणो (समये)
क्षमा	छमा (पृथिव्यां),
	खमा (क्षान्तौ)
क्षिप्तं	छूढं, खित्तं
क्षुत्	खीअं, छीअं
क्षुधा	छुहा
क्षुप्तं	छिक्कं, छुत्तं
खेटकः	खेडओ
क्ष्मा	छमा, खमा
खचितः	खसिओ, खइओ
खण्डितं	खुडिअं, खण्डिअं
खल्वाटः	खल्लीडो

संस्कृतं	प्राकृतं
गद्गदं	गग्गरं
गर्त्तः	गड्डो
गर्दभः	गड्डहो, गद्दहो
गर्भितं	गब्भिणं
गवयः	गउओ
गाम्भीर्य्यं	गंभिरीअं
गायनः	घायणो
ग्राह्यं	गेज्झं
गुडुची	गलोई
गृहं	घरं
गृहपतिः	गहवई
गोदावरी	गोला, गोआवरी
गौः (पुं)	गोणो, गओ ;
	गावो, गाओ
गौः (स्त्री)	गावी, गावीओ
गौरवं	गारवं, गउरवं (१)
चतुर्गुणः	चोणो, चउणो
चतुर्थः	चोट्ठो, चउट्ठो
चतुर्थी	चोट्ठी, चउट्ठी
चतुर्द्दश	चोद्दह, चउद्दह
चतुर्द्दशी,	चोद्दसी, चउद्दसी
चतुर्द्वारं	चोद्दारं, चउद्दारं

१। शौरसेन्यां "गौरव" स्य "गोरवं" "गउरवं" इति रूप द्वयं ;

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
चत्वरं	चच्चरं	ज्या	जीआ
चपेटः	चविलो, चविडो	तगरं	टगरं
चपेटा	चविडा, चवेडा	तप्तं	तविअं, तत्तं
चन्द्रिका	चंदिमा (१)	ताम्रं	तम्बं
चामुण्डा	चाउंडा	ताम्बूलं	तम्बोलं
चिकुरः	चिउरो	तावत्	ता, ताव (२), तित्तिअं
चिह्नं	चिन्धं, चिह्नं		
चैत्यं	चइत्तं	तित्तिरिः	तित्तिरो
चौर्य्यं	चोरिअं	तिर्य्यक्	तिरिच्छी, तिरिआ (आर्षे)
छागः	छालो		
छागी	छाली	तीक्ष्णं	तिक्खं, तिह्नं
छाया	छाहा (अनातपे), छाआ, छाआ (कान्तौ)	तीर्थं	तेहं, तूहं, तित्थं
		तुच्छं	चुच्छं, छुच्छं
छद्मं	छउमं, छम्मं	तूणं	तोणं, तूणं
छर्द्दिकः	छड्डिओ	तूणीरं	तोणीरं
जटिलः	झडिलो, जडिलो	तूर्य्यं	तूरं
जन्म	जम्मणं, जम्मो	त्वरः	दुवरो
जिह्वा	जीहा, जिभा	त्रसरः	टसरो
जीर्णं	जुण्णं, जिण्णं	त्रयोदश	तेरह
जीवः	जीओ, जूओ	त्रयोविंशतिः	तेवीस्
जीवितं	जीअं, जीविअं	त्रयस्त्रिंशत्	तेत्तीस्

१। शौरसेन्यां चन्द्रिकायाः "चंदिया" इति तथा "चिह्न" स्य चिण्हं इति रूपं भवति
२। तावच्छब्दस्य शौरसेन्यां दाव इति रूपं भवति। अपभ्रंशेतु तवड्डं, ताम, ताउं, ताहिं, तेत्तुल ; इति रूपाणि भवन्ति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
त्रिंशत्	तीसा	दुकूलं	दुअल्लं, दुऊलं, दुगुल्लं (आर्षे)
त्रिचत्वारिंशत्	तेअत्तीसा	दुर्गादेवी	दुग्गावी, दुग्गाएवी
त्रिपञ्चाशत्	तेवण्णा	दुर्भगः	दुहवो, दुहओ
दंष्ट्रा	दाढा	दुष्कृतं	दुक्कडं, (आर्षे)
दग्धं	डड्ढं, दड्ढं	दुहिता	धुआ, दुहिआ
दण्डः	डंडो, दंडो	दृप्तः	दरिओ
दत्तं	दिण्णं	देवरः	दिअरो, देअरो
दनुजवधः	दणुवओ, दनुओ	देवकुलं	देउलं, देवउलं
दम्भः	डंभो, दंभो	दैवं	देव्वं, दइव्वं (२)
दरः	डरो (भये), दरो (अल्पे)	दोहदः	डोहलो, दोहलो
दश	दस, दह	दोलः	डोलो, दोलो
दशनं	डसनं, दसणं	द्वादश	बारह
दशमुखः	दहमुहो, दसमुहो (१)	द्वारं	देरं, दुआरं, दारं, दुवारं, वारं
दष्टः	डट्ठो, दक्को, दट्ठो	धनुष्	धणुहो, धणू
दक्षिणः	दाहिणो, दक्खिणो	धात्री	धाई, धारी
दाहः	डाहो, दाहो, दाघो	धिक्	धिद्ध
दिवसः	दिवहो, दिवसो		
दीर्घः	दिग्घो दीहो		
दुःखं	दुहं, दुक्खं		

१। शौरसेन्यां संज्ञायां दशशब्दीय "श"कारस्य हकारो म भवति; यथा दस-मुहो (रावणः)।

२। शौरसेन्यां "दैव" शब्दस्य केवलं "दैव्व" इति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
धिगस्तु	धिरस्तु	निशीथः	णिसीढो, णिसीहो
धूर्य्यः	धोरिओ	निश्चलः	णिच्चलो
धृतिः	दिही, धिई	निषण्णः	णुमण्णो, णिमण्णो
धृष्टः	धिट्ठो, धट्ठो	निषधः	णिसढो
धृष्टद्युम्नः	धट्ठज्जुणो (१)	नीचैस्	णीचअं
धैर्य्यं	धीरं, धिज्जं	नीडं	णेड्डं, णेडं, णीडं
ध्वजः	झओ, धओ	नीपः	णीमो णीवो
ध्वनिः	धुनी	नीविः	णीमी, णीवी
नप्ता	णत्तिओ, णत्तुओ	नूपुरं	णेउरं, णिउरं णुउरं
नमस्कारः	णमोक्कारो	नैयायिकः	णिआइओ
नवफलिका	णोहलिआ	नौः	णावा
नवमालिका	णोमालिआ	पक्वं	पिक्कं, पक्कं
नारकिकः	णेरइओ	पक्ष्म	पम्ह
नापितः	ण्हाविओ, नापिओ	पञ्चदश	पण्णरह
निकषः	णिहसो	पञ्चपञ्चाशत्	पंचावण्णा, पण्णपण्णा
निम्बः	लिम्बो, णिम्बो	पञ्चाशत्	पण्णासा
निर्झरः	उज्झरो, निज्झरो	पताका	पडाआ
निलयः	णिहेलनं	पत्तनं	पट्टणं
	णिवुत्तं,	पदातिः	पाइक्को, पाआई
निवृत्तं	णिउत्तं,	पद्मं	पोम्मं, पउमं, पम्मं
	णिअत्तं	पनसः	फणसो

१ । शौरसेन्यां "धृष्टद्युम्न" शब्दस्य "धट्ठज्जुणो" इति रूपं;

संस्कृतं	प्राकृतं
पन्था	पन्हो
परस्परं	परोप्परं (१)
परकीयं	पारक्कं, पारिक्कं, पारकेरं, पाराकेरं
परिखा	फलिहा
परिघः	फलिहो
परुषः	फरुषो
पट्टः	वट्टो
पर्य्यन्तः	पेरंतो, पज्जन्तो
पर्य्यस्तं	पल्लट्टं, पल्लत्थं
पर्य्याणं	पल्लाणं, पडायणं
पलितं	पलिअं, पलिलं
पल्यङ्कः	पल्लङ्को, पलिअंको
पादपतनं	पाअवडणं, पावडणं
पादपीठं	पावीढं, पाअवीढं
पान्थः	पहिहो
पापर्द्धिः	पारद्धी
पारावतः	पारओ, पारावओ
पारिभद्रः	फालिहद्दो

संस्कृतं	प्राकृतं
पाषाणः	पाहाणो, (२) पासाणो
पिठरः	पिहढो, पिढरो
पितृष्वसा	पिउसिआ, पिउच्छा
पिशाचः	पिसल्लो, पिसाओ
पीठं	पेढं, पीढं
पीतं	पीअं
पीतलं	पीवलं, पीअलं
पीयूषं	पेऊसं
पुन्नागः	पुन्नामो
पुरुषः	पुरिसो (३)
पूगफलं	पोप्फलं
पूगफली	पोप्फली
पूतरः	पोरो
पूरणं	पोणं
पूर्व्वं	पुरिमं, पुव्वं (३)
पृथक्	पिधं, पिहं, पुधं, पुहं
पृथिवी	पुहइ, पुढवी, पुहवी,

१। अपभ्रंशे "अवरोप्परु" इति रूपं भवति।

२। शौरसेन्यां "पाषाण" शब्दस्य "पाहाण" इति रूपं भवति।

३। शौरसेन्यां "पुरुष" स्य "पुरुसो" तथा पूर्व्वस्य "पुरवं" इति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
पैण्डपातिः	पिण्डपाई	प्रावारकः	पावारओ, पारओ
पौरुषं	पउरिसं	प्लक्षः	पलक्खो
प्रकोष्ठो	पवट्ठो, पओट्ठो (१)	बलीवर्द्दः	बइल्लो
प्रतिज्ञा	पइण्णा	ब्रह्मचर्य्यं	बम्हचेरं
प्रतिश्रुत्	पडंसुआ		बम्भचेरं
प्रतिष्ठानं	पइट्ठाणं		बह्मचरिअं
प्रतीपं	पइवं	भगिणी	बहिणी, भइणी
प्रत्यूषः	पच्चूहो, पच्चुसो	भरतः	भरहो
प्रथमं	पुढुमं, पढुमं पढमं	भव्यं	भविअं
प्रभूतं	बहुत्तं	भवान्	भवन्तो
प्रवासी	पावासू	भस्म	भस्सं, भप्पं
प्रवृत्तं	पअट्टं, पउत्तं	भागिनी	भामिणी
प्रशिथिलं	पसडिलं, पसिढिलं	भाजनं	भाअणं, भाणं (३)
प्राकारः	पारो, पाआरो	भार्य्या	भारिआ
प्राभृतं	पाहुडं	भिन्दिपालः	भिण्डिवालो (४)
प्रायः	पाओ (२)	भीष्मः	भिप्फो (५)
प्रावरणं	पांगुरणं,	भेरः	भेडो
	पाउरणं,	भैक्षाजीवः	भिक्खाजीओ
	पावरणं	भ्रमरः	भमरो, भसलो

१। शौरसेन्यां "प्रकोष्ठ" शब्दस्य "पओट्ठो" इति रूपं भवति।

२। अपभ्रंशे "प्रायः" शब्दस्य "प्राओ," "प्राइ," "प्राइम्व," "प्राविम्व" इत्यादि रूपाणि भवन्ति।

३। ४। ५। शौरसेन्यां "भाजन" स्य केवलं "भाअणं" मिति, भिन्दिपालस्य "भिन्दिवालो" भिण्डिवालो इति रूप द्वयं तथा "भीष्म" स्य भिप्पो इति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
भ्रुकुटिः	भिउडी	मार्ज्जारः	मञ्जरो, खञ्जरो, मज्जारो
भ्रुलता,	भूलदा		
मघवान्	मघोणो	मिरा	मेरा
मदकलः	मअगलो	मुक्तं	मुक्कं, मुत्तं
मध्यमः	मज्झिमो	मुषलं	मूसलं, मुसलं
मध्याह्नः	मज्झण्हो, मज्झह्लो	मूर्खः	मुरुखो, मुक्खो
मधूकं	मडुअं, मह्लुअं	मूर्द्धा	मुड्ढा, मद्धा
मनोहरं	मणोहरं, मणहरं	मूल्यं	मोल्लं
मन्मथः	वम्महो	मूषिकः	मुसओ
मन्युः	मन्नू, मण्णू	मृगाङ्कः	मिअंको, मअंको
मयूखः	मोहो, मऊहो		
मयूरः	मोरो, मउरो, मयुरो	मृतकं	मडअं
मरकतं	मरगअं	मृत्तिका	मट्टिआ
मर्द्दितं	मड्डिअं	मृत्युः	मिच्चू, मच्चू
मलिनं	मइलं, मलिणं	मृदङ्गः	मिअंगो, मुअंगो
मसृणं	मसिणं, मसणं	मृदुकं	माउअं, मउअं, माउक्कं
महान्	महन्तो (१)		
महाराष्ट्रं	मरहट्टं	मृदुत्वं	माउत्तणं मउत्तणं, माउक्कं
माकन्दः	मअन्दो		
मातृष्वसा	माउसिआ, माउच्छा	मृषा	मुसा, मूसा, मोसा ;
		मृषावाक्	मुसावाआ
माधुर्य्यं	महुरिअं	मेथिः	मेढी

१। शौरसेन्यां "महान्" इत्यस्य "महन्दो" इतिरूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
यथा	जहा (१)	ललाटं	णडालं, णिडालं, णलाडं
यमुना	जउंणा	लवणं	लोणं, लअणं
यष्टिः	लट्ठी (२)	लाहलः	णाहलो, लाहलो (५)
यावत्	जित्तिअं, (३) जा, जाव	लाङ्गलः	णांगलो, (६) लांगलो
युधिष्ठिरः	जहुट्ठिलो, जहिट्ठिलो (४)	लाङ्गूलः	णाङ्गूलो, लांगूलो (७)
		वज्रं	वइरं, वज्जं
रक्तं	रणं, रत्तं	वण्डं	बुडं, वण्डं
रत्नं	रअणं	वदरं	वोरं (८)
राजकीयं	राइक्कं, राअकेरं, रायक्कं	वदरी	वोरी
		वनस्पति	वणस्सई, वनप्फई
राजकुलं	राउलं, राअउलं	वनिता	विलया, वणिदा
रात्रिः	राई, रत्ती	वर्य्यं	वरिअं
रुग्णः	लुक्को, लुग्गो	वल्ली	वेल्ली, वल्ली
रुदितं	रुण्णं	वसतिः	वसही
लघुकं	हलुअं, लहुअं	वहिस्	वाहिं, वाहिर
लज्जावति	लज्जालुइणी	वाद्दलः	वाउलो

१। यथा शब्दस्य शौरसेन्यां "जधा" तथा अपभ्रंशे जेम, जिह, जिध इति रूपाणि।

२। "यष्टि" शब्दस्य शौरसेन्यां "जट्ठी" इतिरूपं।

३। "यावत्" शब्दस्यापभ्रंशे जेवड्डुअं जेत्तुलो, जाम, जाहिं इति रूपाणि।

४। "युधिष्ठिरस्य शौरसेन्यां "जहिट्ठिरो" इतिरूपं।

५। ६। ७। शौरसेन्यां "लाहल" स्य "लेहलं" "लाङ्गल" स्य "लंगलं" तथा "लङ्गूल" स्य "लंगूलं" इति रूपं भवति।

८। शौरसेन्यां "वदर" स्य "वोरं" इति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
वाराणसी	वाणारसी	वृद्धिः	वुड्ढी
वाष्पः	{ वाहो (अश्रुनिः)	वृन्तं	वेण्टं, वोण्टं, विण्टं
	वाप्पो (धुमे)	वृन्दारकः	वुंदारओ
विंशतिः	वीसा	वृश्चिकः	{ विञ्छुओ,
विचकिल्लं	वेइल्लं, विअइल्लं		विच्छुओ,
विच्छर्द्दिः	विच्छड्डो		विंचुओ,
वितर्द्दिः	विअड्डी		विंछिओ
विदग्धः	विअड्ढो	वृषभः	उसहो, वसहो
विभीतकः	वहेडअडो	वृष्टं	विट्ठं, वुट्ठं
विस्रम्भः	वीसंभो	वृष्टिः	विट्ठी, वुट्ठी
विष्वक्	वीसुं	वृहत्तरं	वहअरं
विश्वस्तः	वीसत्थो	वृहस्पतिः	{ विहप्फई (२)
विषमः	विसढो, विसमो		वुहप्फई,
विसंष्ठुलं	विसंठुलं		वहप्फई, वहस्सई
विहीनः	विहूणो, विहीणो		भयप्फइ, भयस्सई
विह्वलः	भिब्भलो, विब्भलो, विहलो		विहस्सई, वुहस्सई
वीर्य्यं	वीरिअं	वेणुः	वेलू
वृक्षः	रुक्खो, वच्छो (१)	वेतसः	वेडिसो (२)
वृत्तं	वट्टं	वेदना	विअणा, वेअणा
वृद्धः	वुड्ढो	वैदूर्य्यं.	वेरुलिअं

१। शौरसेन्यां "वृक्ष" सत्र रूपं "रुक्ख" इत्येव।

२। ३। शौरसेन्यां "वृहस्पतेः" "विहप्पइः" इत्येकं रूपं भवति "वेतस" सत्र "वेडस" इति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
व्याकरणं	वारणं, वाअरणं	शृङ्खलं	संकलं
व्यापृतः	वावडो	शौण्डीर्य्यं	सोण्डिअं
व्युत्सर्गः	विउस्सग्गो	शौर्य्यं	सोरिअं
व्युत्सर्जनं	वोसिरणं	श्वा	सा, साणो
शकटं	सअडं		मसाणं,
शक्तः	सक्को, सत्तो	श्मशानं	सीआणं,
शनैश्चरः	सणिअरो		सुआणं
शमी	छमी	श्मश्रु	मस्सू
शबरः	समरो	श्यामाकः	सामओ
शावः	छावो (१)	श्लाघा	सलाहा
श्रावकः	सुवओ	श्लेष्म	सेलिफो, सेलिम्हो
शार्ङ्गं	सारंगं	षण्मुखः	छम्मुहो
शिथिलं	सिढिलं, सढिलं	षष्ठः	छट्ठो
शिरोवेदना	शिरोवेअणा,	षष्ठी	छट्ठी
	सिरविअणा	सटा	सढा
	सीभरो,	सप्ततिः	सत्तरी
शीकरः	सीहरो,	सप्तदश	सत्तरह
	सीअरो (२)	सप्तपर्णः	छत्तिवण्णो, छत्तवण्णो
शुक्तिः	सिप्पी	समर्थः	अलं, समत्थो
शुक्लं	सुङ्गं, सुक्कं	समर्द्दः	समड्डो
शृङ्गं	सिंगं, संगं	समस्तं	समत्तं

१। २। शौरसेन्यां "शाव" सत्र सावो इति तथा "शीकर" सत्र "सीकर इति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं
सरोरुहं	सररुहं, सरोरुहं
सर्व्वाङ्गीण:	सव्वंगिओ
साक्षी	सक्खिणो
सातवाहन:	सालवाहनो
साध्वसं	सज्झसं
सामर्थ्यं	सामच्छं, समत्थं
सास्ना	सुण्हा
सिंह:	सीहो
सिंहदत्त:	सिंहदत्तो
सिंहराज:	सिंहराओ
सिरा	छिरा
सुकुमार:	सोमालो, सुउमालो, सुकुमालो
सुकृतं	सकडं (आर्षे)
सुधा	छुहा
सुभग:	सूहओ, सुहओ, सुहवो
सूक्ष्मं	सुण्हं, सण्हं, सुहमं (आर्षे)

संस्कृतं	प्राकृतं
सूर्य्य:	सूरिओ
सोच्छ्वास:	सूआसो
सैन्धवं	सिंधवं
सैन्यं	सिन्नं सेन्नं
स्कन्द:	खंदो, कंदो
स्तब्ध:	ठड्ढो
स्तम्ब:	तंबो
स्तम्भ:	खंभो (स्थुणायां); थंभो, ठंभो (निश्चले)
स्तव:	थवो, तवो
स्तेन:	त्थेणो त्थूणो
स्तोकं	खोक्कं, थोवं, थेवं, थोअं
स्त्यानं	ठीणं, थीणं, थिणं
स्त्री	इत्थी, थी (१)
स्थविर:	थेरो
स्थानं	ठीणं थीणं
स्थाणु:	खाणू (वृक्षस्कन्दे); थाणू (शिवे)
स्थूणा	थोणा, थूणा
स्थूलं	थोरं, थूलं

१। शौरसेन्यां केवलं "इत्थी" इति रूपं।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
स्थैर्य्यं	थोरिअं	हरीतकी	हडडई, हरडई
स्निग्धं	सणिद्धं, सिणिद्धं, णिद्धं	हरितालः	हलिआरो, हरिआलो
स्नुषा	सुण्हा, सुसा,	हरिद्रा	हलद्दी, हलिद्दी, हलदा, हलद्दा
स्नेहः	सणेहो, णेहो		
स्पृहा	छिहा		
स्फटिकं	फलिहं		
स्फिटिकः	खिडिओ, फिडिओ	हरिश्चन्द्रः	हरिअंदो
स्फोटकः	खोडओ, फोडओ (१)	हीनः	हूणो, हीणो
स्यात् (क्रिया)	सिआ	हृदयं	हिअं, हिअअं (२)
स्वप्नः	सिविणो, सिमिणो	ह्रदः	ह्रदो, हदो ; हरओ (आर्षे)
हनूमान्	हणुमन्तो		
हरः	हीरो, हरो		

शौरसेन्यां विशेष-नियमानुसृताः शब्दाः ।

The following is a list of the words the forms of which have some peculiarities in the saurasení dialect.

सं	शौ	सं	शौ
अतिशीघ्रं	अदिसीग्घं	अन्यथा	अण्णधा (३)
अतुलितं	अतुलिदं, अतुलितं	अन्यादृशः	अण्णादिसो (४)

(१) शौरसेन्यां स्फोटकस्य फोडओ इति रूपं भवति ।
(२) पैशाच्यां हृदयस्य हितपं इति रूपं भवति । शौरसेन्यां हिअअमिति ।
(३) अपभ्रंशे अन्यथा शब्दस्य अनु, अणह इति रूपद्वयं भवति ।
(४) अपभ्रंशे अन्यादृशस्य अन्नादिसो अवराइसो इति रूपद्वयं ।

प्राच्यायां वक्ष्यमाणकारिकैव विशेषविधायिनी ।

The following káriká points out the peculiarities of the Práchya dialect:

हीही भो परितोषे स्यात् हीमान हीच विस्मये, थूजेस्र, ज्जेस्र ज्जिस्रा शब्दा एवार्थे सम्मताः सतां । वक्रे वङ्कु तरङ्गौ दौ सम्बुद्ध्याचेपयोररे । दूणं, दूमं, दूदं त्रीणि दृश्यन्ते दूदमर्थके वीदा विहित विप्रोक्तौ प्रक्षते वहिदं तथा ;

अवि, भाविद्राविर्व्वेदे प्रायोग्राम्योपमा वङ्ग ।

अवन्त्यां विशेषनियमानुगाः शब्दाः ।

The following are the words which have special forms in the Abantí dialect:

सदृत्तं सरिक्कं

अवन्त्यां दृश्यते ते मे द्वयोः प्रायस्तहं मह्हं, ते—तहं ; मे—मह्हं ;

मागध्यां विशेषनियमानुगताः ।

For the following words, special rules are laid down in the Mágadhí :

आर्द्रं	ओल्लं	मृतं	मडे, मदे
कोष्णं	कोश्णिणं	रत्नं	रदणे
कृतं	कडे, कदे	वयस्यः	वयंस्यो
ग्रीष्मः	गिम्हो	वसतिः	वसधी
गतं	गडे, गदे	वुभुक्षा	भुश्क्का
तस्मात्	ता (१)	शृगालः	शिश्नाला, शेश्नाले

(१) शौरसेन्यामपि तस्मादित्यस्य त्ता इति भवति।

ही–विस्मयेच, तापेच, कुत्सार्थेच विदुर्बुधाः ; लेले, अरे, ले शब्दाश्च सम्बुध्याक्षेपयोर्मताः। मात्रार्थे मात्रिकं ख्यातं ; किष्वातश्च पिशातके ; गणनयां मता गणा ; पुरुषो पुलिशस्तथा ; हीमानहे विस्मये स्यात् ; लुक् च छन्दोवशादिह ; वटोर्वडुव मिच्छन्ति ; हडुकं हृदये तथा ; अहञ्च दृश्यतेऽत्रापि अहमर्थे हगे, हके ; युष्मदर्थे पदद्वन्द तुप्पं तुम्हे च सम्मतं ;

पैशाच्यां विशेष नियमानुगताः शब्दाः ।

Words for which special rules are laid down in the Pais'áchí dialect :

सं	पै	सं	पै
इव	पिव	गृहं	किंळ, खरञ्च
उष्णं	उसनं, उह्नं	पद्म	पखमं
कार्यं	कच्चं	पृथिवी	पुथुपी
		प्रथमं	पुथुमं

पैशाच्यां टुस्थाने तुर्भवति ; in the pais'áchi, तु is substituted for टु as कुतुम्बके ।

अपभ्रंशे विशेषनियमानुगताः शब्दाः

The following are the words under special rules in the *Apabhransa.*

सं	अप	सं	अप
अद्भुतं	ढक्करि	दिवा	दिवे
अन्यथा	अनु, अणह ;	ध्रुवं	ध्रुवु

सं	अप	सं	अप
अन्यादृशः	अन्नादिसो, अवराइसो	नव	नवख
		नहि	नांहि
अपस्कन्दः	दडवडो	परं	पर
आपत्	आवइ	पुनः	पुणु
ईदृक्	एह	पृथक् पृथक्	जुअं, जअ
ईदृशः	अइसो	प्रायः	प्राइ, प्राओ, प्राइम्व, पाविम्व
उक्तं	वुत्तं		
कथं	केम, किह, किध	मा	मं
किल	किर	मनाक्	मणाओ
कीदृक्	केह	यत्र	जेत्थु, यत्तु
कीदृशः	कइसो	यथा	जेम, जिह, जिध
कुतः	कउ, कहं	यादृक्	जेह
कुत्र	केत्थु	यादृशः	जइसो
कूकटः	घंपप्लो	वर्त्म	विच्चं
कौतुकं	कोड्डू	विणा	विणु
क्रीडा	खेड्डू	विपत्	विवइ
ततः	तो	विषणं	वुन्नं
तत्र	तेत्थु, तत्तु	शीघ्रं	वहिलं
तथा	तिम, तिह, तिध	संपत्	संवइ
तदा	तो	समं	समा
तादृक्	तेह	सह	सहुं
तादृशः	तइसो		

पाञ्चाल्यां विशेष-नियमः।

॥ रलोर्व्यत्ययः ॥

The only special rule in the *pánchalí* is that *r* and *l* are optionally interchangeable.

टक्क भाषायां विशेष नियमः।

॥ उद्बहुलं ॥

The only special rule in the Takka dialect is that *u* is added to the end of nearly every word.

आभीर्यां विशेष नियमाः।

Following are the special rules in the *A'bhírí* dialect :

॥ कीचके कस्यादा ॥

In the word *kíchaka* the final *k* optionally assumes the form of *á* कीअआ ; पक्षे जीअओ।

॥ क्वचित् डरयोर्लः ॥

In some words *l* is substituted for both ḍ and *r*.

॥ न लोपोऽरण्ये ॥

In the word *araṇya* the initial *a* is not elided.

॥ समासेऽङ्लोपश्च ॥

The medial vowels of the compound words are elided.

अव्ययं ॥

Indiclinable words.

तं	वाक्योपन्यासे
आम	अभ्युपगमे
णवि	वैपरीत्ये
हंदि	विषादे, विकल्पे, निश्चये, पश्चात्तापे, सातत्ये
हंद, हंदि	गृहाणार्थे
मिव, पिव, विव, विअ, व्व, व	इवार्थे
णइ, चेअ, चिअ	अवधारणे च
जेण, तेण	लक्षणे
वले	निर्द्धारणे, निश्चये च
किर, इर, हिर	किलार्थे
णवर	केवले
णवरि	आनन्तर्ये
अलाहि	निवारणे
आण, णइ	निषेधार्थे
माइ	मा (अ) र्थे
हद्धी	निर्व्वेदे
वेव्वे	भय, वारण, विषादे आमन्त्रणे च

मामि, हला, हले	सख्या आमन्त्रणे
दे	सख्या सम्मुखीकरणे
हुं	दाने, पृच्छायां, निवारणेच
हु, खु	निश्चये, वितर्के, सम्भावने, विस्मये च
ऊ	गर्हायां, आक्षेपे, विस्मये सूचनायां च
थू	कुत्सायां
रे, अरे	सम्भाषणे, रतिकलहे च
हरे	सम्भाषणे, रतिकलहे, क्षेपे च
ओ	सूचनायां, पश्चात्तापे
अव्वो	सूचनायां, दुःखे, संभाषणे, अपराधे, विस्मये, आनन्दे, आदरे, भये, खेदे, विषादे, पश्चात्तापे च
अइ	सम्भावनायां
वणे	निश्चये, विकल्पे, अनुकम्पायां च
मणे	विमर्शे
अम्मो	आश्चर्ये
अप्पणो	स्वयमर्थे

पाडिक्कं, पाडिएक्कं — प्रत्येकार्थे
उह — पश्चार्थे
इहरा — इतरार्थे
एक्कसरिअं — झटिति, सम्प्रति
मोरउल्ला — मुधार्थे
दर — अल्पार्थे, ईषदर्थे च
किणो — प्रश्ने
इ, जे, रोरा — पादपूरणे

शौरसेन्यां अव्ययं ।

दाणिं — इदानीं
ज्जेव, (य्जेव) — एव
एवंणेदं — एवमिदं
किंणेदं — किमिदं
दडात्थ — द्रागार्थे
हंजे — चेट्याह्वाने
हला — सख्याह्वाने
हीमाणहे — विस्मये, निर्व्वेदे, हर्षे
अम्महे — हर्षे
हीही — विदूषकस्य हर्षोक्तौ
इव, विअ, व्व — इवार्थे

शेषं प्राकृतवत् ।

एते ह्यव्ययशब्दा मागध्यामपि तत्तदर्थेषु व्यवह्रियन्ते। केवलं "अधुना" शब्दस्य अज्जरि इति रूपं भवति।

अपभ्रंशे विशेषाव्ययशब्दाः । जइ — यदि

झझ इत्यादयः शब्दानुकरणे, घुग्घी इत्यादयः चेष्टानुकरणे ।

नं, नउ, नाइ, नवाइ, जणि, जणु — इवार्थे
हेल्लि — हे सखि
एयवारा — एकशः
केहिं, तेहिं, रेसि, रेसिं, ताण — तादर्थ्ये
पुणु — पुनः
अवसें, अवस — अवश्यं
घइं, खाइं — इत्यादि अनर्थकाः
पच्छइ — पश्चात्
एम्मइ — एवमेवं
अवह — अथवा
पच्चलिउ — प्रत्युत
एत्तहे — इतः
एम्बाहि — इदानीं

अथ चतुर्थोऽध्यायः।

शब्द साधन विधिः।

Declension of Nouns.

॥ साधारण नियमाः ॥

General rules.

(१) ॥ प्राकृते संस्कृतवत् त्रीण्येव पुंस्त्रीक्लीवाख्यानि लिङ्गानि सन्ति। येषां संस्कृतशब्दानां प्राकृते लिङ्गविपर्य्ययो भवति प्रथमाध्याये तद्विवेकः कृतः।

Prákrita like the sanskrita has three genders, masculine, faminine. and neuter. We have in the first chapter laid down rules how sanskrita words change their gender in Prákita. (१)।

(२) ॥ प्राकृते द्विवचनं नास्ति ॥

As stated in the first chapter, Prakrita has two numbers, singular and plural. The latter being also used in the place of sanskrita dual.

(३) प्राकृते षड्विभक्तयश्चतुर्थ्या अभावः।

Prákrita has all the *sanskrita* cases except the dative which is replaced by the genetive.

---

(१) शौरसेन्यां भागधेयं पुंसि; The word *Bhágadheya* which is held neuter in general Prakita, is used in masculine in the Sauraseni.

सुप्तिङ् लिङ्ग विभक्तीनां शाकार्यान्तु विपर्य्ययः। In the *sákári* dialect the change from sanskrit of the affixes denominated *sup* and *tiṅ* and also of the genders and the cases, is most arbitrary.

(४) प्राकृते पञ्चविधाः शब्दा दृश्यन्ते—अवर्णान्ता, इवर्णान्ता; उवर्णान्ताः; ऋवर्णान्ताः; तथा हलन्ताः।

For the purposes of declension, *Prákita* nouns may be divided into five classes; (1) those ending in *a* and *á*; (2) those in i and í; (3) those in u and ú; (4) thos ending originally in ṛi; (5) those ending originally in consonant. (१)।

अकारान्त पुंल्लिङ्ग शब्दरूपाणि।

General rules for Declension of nouns ending in *a* (masculine):

(१) अदन्तात् पुंसि प्रथमैकवचनस्य सोः स्थाने ओ स्यात्।

The affix *su* of the nom. sing. becomes *o* (२).

(२) जस्, शस्, ङसि, आम्, एषु परतोऽदन्तस्यान्तस्य दीर्घो भवति जश्शसोर्लोपश्च। (३)

The final *a* becomes *á* before the affixes जस् (nom. plu.) शस् (ac. plu.) ङसि (the oblative sing.) and आम् (the

---

१। वस्तुतस्तु त्रिविधा एव शब्दा ऋकारान्तहलन्तानां कार्य्यकालेऽभावात्। In fact there are only three classes, for the final ṛi changes generally to u, or in the some cases to *ara* or *ára* and the final consonants are either dropped or takes an 'a' after them.

२। मागध्यां सौपरेऽकारस्य 'ए' कारो भवति सुलोपश्च। In the *Mágadhí* dialect the final *a* becomes *e* (ए) before the affix su and the affix *su* itself is dropped, as वृक्षः रुक्खे एषः-एशे, मेषः-मेशे, अपभ्रंशे स्यमोः परयोरकारस्योकारो भवति। In the Apabhrans'a *u* is substituted for the final a of a noun when the affix *su* or *am* is applied to it.

३। अपभ्रंशे सर्व्वदैव जश्शसोर्लोपः In the apabhrans'a *jas* and *sas* are always elided.

genetive plu.) ; and *jas*, and *sas* (the affixes nom. and acc. plu.) are also elided.

(३) अतः परस्यामोऽकारस्य लुग् भवति ।

The *a* of am, the affix of the accusative singular is elided.

(४) अतः परस्य टा इत्येतस्य षष्ठीबहुवचनस्य चामो णो भवति ।

Ṇ is substituted for ṭá and ám, the affixes of the instrumental singular, and genetive plural. (१)

(५) ङि ङसौ वर्ज्जयित्वा सुपि परतः अकारस्य एत्वं भवति ।

The final *a* of nouns ending in *a* becomes *e* in all the cases except ङि (loc. sing.) and ङस (gen. sing.)

(६) अतः परस्य भिसःस्थाने केवलः सानुनासिकः सानुस्वार श्च हि भवति ।

Hi, *hin*, or *him* is substituted for bhis, the affix of the instru. plu. (२)

(७) अतः परस्य ङसेः त्तो, दो, दु, हि, हित्तो इत्येत आदेशा भवन्ति । दकारस्य लुक् च ।

---

१ । अपभ्रंशे 'टा' स्थाने णकारानुस्वारौ विहितौ In the apabhrans'a either ṇ or *anuswará* is substituted for ṭá.

अपभ्रंशे टा परतोऽकारस्य नित्यमेत्वं भिसि च विकल्पेन ; In the apabhrans'a *e* is invariably substituted for the final *a* in instr. sing. and optionally in instru. plu. अपभ्रंशे अकारात् परस्यामो 'हं' इत्यादेशो भवति In the *apabhransa 'ham'* is substituted for *ám* the affix of the gen. plu.

मागध्यां आमो डाहं वा In the magadhi *daham* is optionally substituted for *ám*.

२ । प्राकृत प्रकाश कल्पलतिकयोः केवलं 'हिम्' इत्यादेशो विहितः According to Prakritaprakasa and Kalpalatika only 'him' is substituted for *bhis*.

tto, do, du, hi, and *hitto* are severally substituted for *ṅasi* the affix of the ablative sing. (१) The *d* of do and du is also elided.

(८) अतः परस्य भ्यसः स्थाने त्तो, दो, दु, हि, हिंतो सुंतो इत्येत आदेशा भवन्ति ।

Bhyas the affix of the ablative plural is replaced by tto, do, du, hi, hintto or sunto (२)

(९) अतः परस्य ङसः स्थाने स्स इत्यादेशो भवति ।

Ssa is substituted for *ṅas* the genetive, sing. (३).

(१०) अतः परस्य ङे एकारो म्मिश्चादेशो भवति ।

E and *mmi* are substituted for *ṅi* the affix of the locative singular. (४)

---

१ । प्राकृत प्रकाश कल्पलतिकयोः ङसेः स्थाने 'आदो' 'दु' तथा 'हि' इति त्रय एव आदेशा विहिताः । According to Prákritaprakasa and Kalpalatiká the substitutes for *ṅasi* are only three in number *ado, du* and *hi* ;

शौरसेन्यां ङसेः स्थाने आदो, आदु इत्यादेशौ भवतः ; कल्पलतिकामते केवलं दो । In the *sauraseni ádo* and *ádu* are substituted for *ṅasi* but according to kalpalatika only do is substituted for it.

पैशाच्यां ङसेः स्थाने आतो आत्तो इत्यादेशौ भवतः । In the *paisachi áto* aud *átto* are the substitutes for *ṅasi.* अपभ्रंशे ङसे हे, हु In the apabhrans'a *ha* and *hu* are substituted for *ṅasi.*

२ । अपभ्रंशे भ्यसोऽकारात् परस्य हुं इत्यादेशो भवति । In the *apabhrans'a hum* is substituted for bhyas after nouns ending in *a*.

३ । मागध्यां ङसो विकल्पेनाहादेशो भवति । In the mágadhi *áha* is optionally substiuted for *ṅas* अपभ्रंशे ङसः सु, हो, स्सो, इत्येत आदेशा भवन्ति । In the apabhrans'a the substitutes for ṅas are *su ho* and *sso*.

४ । शौरसेन्यां अदन्तात् ङेः केवलं एकार एव । In the sauraseni only *e* is substituted for *ṅi* after nouns ending in *a*.

उदाहरणम्।

Examples of the above rules.

	एकवचनं Singular.	बहुवचनं Plural.
प्रथमा (nom.)	देवो	देवा
द्वितीया (acc.)	देवं	देवे, देवा
तृतीया (instr.)	देवेण (१)	देवेहि, देवेहिँ, देवेहिं
पञ्चमी (abl.)	देवत्तो देवाओ देवाउ देवाहि देवाहित्तो इत्यादि	देवाहिंतो देवासुंतो देवेहिंतो, इत्यादि
षष्ठी (gen.)	देवस्स	देवाण, देवाणं
सप्तमी (loc.)	देवे, देवम्मि	देवेसु, (२) देवेसुं
सम्बोधनं (voc.)	देव, देवो	देवा

सर्व्वे अदन्ता-देव शब्दवत् ज्ञातव्याः।

All nouns ending in *a* are declined like देव।

पुंलिङ्गेकारोकारान्त–शब्दानां-रूपाणि।

Declension of nouns (masculine) ending in (इ) *i* or *u* (उ.)

नियमाः (rules.)

(१) इदुदन्तानां सु, जस्, भिस्, भ्यस्, सुप इत्येतेषु परतोऽन्त्यस्य दीर्घो भवति।

Before *su* (nom. sing.) *jas* (nom. plu.) *bhis* (instr. plu.) भ्यस (oblative plu.) the final *i* or *u* of nouns becomes long.

१। कल्पलतिकामते देवेणं देवाणं इति टामो रूपं।

२। अपभ्रंशे सुपो हिं श्च क्वचिद्भवति।

(२) इदुदन्तयो र्जस ओकारादेशो भवति, णोच ; जसोलुक् च क्वचित् ।

O or ṇo is substituted for *jas* (nom. plu.) ; in some instances *jas* itself is elided.

(३) इदुदन्तयोः शसो णो भवति । ङसश्च वा । (१)

Ṇo is substituted for *śás* (the affix acc. plu.) ṇo is also optionally substituted for ṅas (ङस) the gen. sing.

(४) इदुदन्तेभ्यः टा विभक्तेर्णा इत्यय मादेशो भवति ।

Ṇá is substituted for tá (intr. sing.) (२)

(५) ॥ शेषमदन्तवत् ॥

The remaining declension is like that of nouns ending in *a*.

उदाहरणानि Examples.

	एकवचनं	वहुवचनं
प्रथमा (nom.)	गिरी	गिरीओ, गिरिणो
द्वितीया (acc.)	गिरिं	गिरिणो (३)
तृतीया (instr.)	गिरिणा	गिरीहिं
पञ्चमी (abl.)	गिरिदो इत्यादि	गिरिहिंतो, गिरीसुंतो इत्यादि
षष्ठी (gen.)	गिरिणो, गिरिस्स	गिरिण, गिरिणं (१५)
सप्तमी (loc.)	गिरिम्मि	गिरीसु, गीरीसुं,
सम्बो (voc.)	गिरि	गिरीओ

१। अपभ्रंशे इदुद्भ्यां ङसि, भ्यस्, ङीनां यथा क्रमं हे, हुं, हि इत्यादेशा भवन्ति। In the *apabhrans'a he hum* and hi are substituted for ṅ*asi*, *bhyas* and ṅ*i* respectively after nouns ending in *i* or *u*.

२। अपभ्रंशे टा स्थाने ए सानुस्वारो णकारश्च भवति। In the apabhransa *e* as well as *anuswara* and ṅa are substituted for ṭá after nouns ending in *i* or *u*.

३। केषाञ्चिन्मते शसि च गिरीओ गिरि ; गुरूओ, गुरु इति रूप द्वयं। According to some authorities these nouns may have two other forms in *śás* as गिरीओ, गिरि, गुरूओ, गुरु।

प्रथमा	गुरू	गुरूओ, गुरुणो
द्वितीया	गुरुं	गुरुणो (१)
तृतीया	गुरुणा	गुरूहिं
पञ्चमी	गुरूदो इत्यादि	गुरुहिंतो इत्यादि
षष्ठी	गुरुणो, गुरुस्स	गुरुणं, गुरुण (२)
सप्तमी	गुरुम्मि	गुरुसु, गुरुसुं
सम्बोधनं	गुरु	गुरूओ

सर्वे इकारान्ता गिरिशब्दवदुकारान्ताश्च गुरुशब्दवत् रूपाणि भजन्ते।

All nouns ending in *i* or *u* are declined like *giri* or *guru* respectively.

ऋकारान्त पुंलिङ्ग शब्द रूपाणि (नियमाः)।

Rules for Declesion of nouns ending in *ṛi* (ऋ) (masculine.)

(१) ऋकारान्तस्य सुपि परत आर इत्यादेशो भवति। अदन्त वच्चास्य रूपाणि।

The final ṛi of words becomes *ára* before all case affixes, and such words are declined like those ending in *a*.

(२) स्यमौ वर्ज्जं सुपि परत ऋकारस्य स्थाने विकल्पेनोकारादेशः उत्व पक्षे चोकारान्तशब्दवद्रूपाणि भवन्ति।

U is optionally substituted for final *ṛi* before all case-affixes except सु (nom. sing.); and अम (acc. sing.); when *u* is substituted for ṛi, the rules of declension prescribed for nouns ending in *u*, shall apply.

१। अपभ्रंशे आमो हं हुं, च भवति। In the apabhransa, *hum* as well as *ham* are substituted for *ám* after nouns ending in *i* or *u*.

२। शौरसेन्यां भर्तृ शब्दस्य 'भट्टा' इति रूपं भवति। In the saurasení the word bhartṛi take the form of *bhattá*.

(३) सम्बोधने सौपरे ऋदन्तस्य विकल्पेनाकारादेशो भवति ; विशेषणवाचिनि तु न।

A is optionally substituted for the final ṛi (ऋ) of nouns in vocative singular, *as* हे पिअ, हे पिअर, (हे पितः) ; but this rule does not apply to words ending in ṛi (ऋ) used as adjectives, as हे कत्तार।

(४) पितृ, भ्रातृ, जामातृणां सुपि परत ऋस्थाने 'अरो' भवति आरापवादः।

The ṛi of the words *pitṛi, bhrátṛi,* and *jámátṛi* becomes *ara* instead of *ára* before the case affixes ; तेषामदन्तवत् रूपाणि च they are declined like words ending in *a* ; सौ परत आकारस्चवा before the affix *su,* the ṛi of these words may also optionally become *á.*

Examples उदाहरणानि।

भर्तृशब्दः ।

	एकवचनं	वहुवचनं
१मा (nom.)	भत्तारो	भत्तुणो, भत्तारा
२या (acc)	भत्तारं	भत्तुणो, भत्तारे
३या (instr.)	भत्तुणा, भत्तारेण	भत्तारेहिं, भत्तुहिं
५मी (abl.)	भत्ताराद्दो, भत्तुणो इत्यादि	भत्तारहिं, भत्तुहिंतो
६ष्ठी (gen.)	भत्तुणो, भत्तारस्स	भत्तुणं भत्ताराणं
७मी (loc.	भत्तारे, भत्तारम्मि, भत्तुम्मि	भत्तुसु, भत्तारेसु
सं (voc.)	हे भत्तार	हे भत्ताराः

सर्व्वेषामृकान्तपुंलिङ्गानां भर्तृशब्दवत् रूपाणि भवन्ति ।

All nouns ending in ṛi are declined like the word bhartṛi.

पितृ-शब्दः।

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	पिआ (१) पिअरो	पिअरा (२)
२या (acc.)	पिअरं (३)	पिअरे, पिदुणो
३या (instr.)	पिअरेण, पिदुणा	पिअरेहिं
५मी (abl.)	पिअरादो, पिदुणो इत्यादि	पिअरहिंतो, पिदुहिंतो इत्यादि
६ष्ठी (gen.)	पिअरस्स, पिदुणो	पिअराणं, पिदुणं
७मी (loc.)	पिअरे, पिअरम्मि, पिदुम्मि	पिअरेसु, पिदुसुं
सं (voc.)	हे पिअ, हे पिअर	हे पिअरा

एवं भ्रातृ, जामातॄ रूपाणि भवन्ति।

The words *bhrátṛi* and jámátṛi are declined like *pitṛi.*

ईकारोकारान्तानां पुंलिङ्गानां रूपाणि।

Declension of words (masc.) ending in í or ú.

(१) प्राकृतप्रकाश कल्पलतिकयोरीकारोकारान्तानां शब्दानां साधनार्थं न पृथक् सूत्राणि विद्यन्ते। प्रतीयते तत् तेषामपि यथाक्रम मिकारोकारान्तवत् कार्य्याणि भवन्तीति।

१। शौरसेन्यां प्रथमैकवचने "पिदा" इतिरूपं भवति। यथा "ताद् कसो वि एदाए पिदा" In the sauraseni the word *pitṛi* becomes pidá in nom. singular.

२। भ्रातृशब्दस्य जसि 'भादरो' इतिरूपम् दृश्यते। We find also the form 'भादरो' in nom. plu. of *bhrátṛi* as चणुगेह्नन्दु एदं ववसिदं ते भादरो।

३। भाषान्तरे च्यमि 'पिदरं' इति रूपम्। In some dialects we find also the form पिचरं in acc. sing.

In the *Prákritaprakas'a* and *kalpalatiká* no special rules are given for declension of masculine words ending in í or ú. Such words are declined like those ending in *i* or *u* respectively.

(२) हेमचन्द्रेणतु क्विबन्तानां ईकारोकारान्तानां सर्व्वस्यामेव विभक्तौ ह्रस्व विधानं कृतं, सम्बोधनेतु विकल्पेन ।

According to Hemachandra the final *í* or *ú* of words, which are formed by the application of the suffix *kwip* to the roots, becomes short before all case affixes. This rule is optional in the vocative singular.

गो शब्दस्य पुंलिङ्गे गाव इति रूपं भवति । ततोऽस्यादन्तवत् रूपाणि भवन्ति।

The word *go* takes the form of गाव in the masculine and is declined like words eding in *a*.

स्त्रीलिङ्ग शब्दाः ।

Feminine nouns.

स्त्रीलिङ्ग शब्दानां रूपकथनात् प्राक् स्त्री प्रत्यया विविच्यन्ते । तेच प्रायः संस्कृतवत्, कचिन्तु विशेष नियमानुगताः ।

Before proceeding to decline feminine nouns it would be necessary to state that the rules for feminine suffixes in sanskrita are in general also applicable to *prákrita*. Some words in prákrita are however subject to special rules, which we enumerate below.

विशेष स्त्री–प्रत्ययाः ।

Suffixes which are applied to some special feminine nouns.

(१) अणादि प्रत्यय निमित्तो यो ङीस्तस्त्रियां तस्य विकल्पः ।

The suffix *ni* which is, prescribed by pánini's sútra (4/1/15) to famínine nouns is optionally applied in *Prákrita*.

(२) अजातिवाचिनोनाम्नः स्त्रियां विकल्पेन ङीः ।

Except in words signifying species, the suffix *ñi* is optionally applied to all feminine nouns, as काली, काला इत्यादि; कुमार्य्यादौ नित्यमेव the suffix *ñi* is invariably applied to the words *kumári* &c.

(३) छाया हरिद्राभ्यां वा ।

Ñí is optionally applied to the words *chháyá* and *Haridrá*, as छाहा, छाही ; हलद्दा, हलद्दी;

(४) स्वस्रादेः स्थाने ससादय, आदन्तश्चरूपाणि ।

The feminine words *swasri* &c. assume the forms of *sasá* &c. and are accordingly declined like words ending in á ; as ससा, णणंदा, दुहिआ ।

(५) अनामि सुपि किं-यत्—तद्भ्यः स्त्रियां ङीर्व्वा ।

When the pronouns *kim*, *yat*, and *tat* are used in the feminine gender *ñi* the suffix is optoinally applied to them, as कीओ, काओ &c. (१) ।

॥ स्त्रीलिङ्ग शब्द साधन नियमाः ।

The following are the rules for the declension of feminine nouns.

(१) स्त्रियां जश्शसोः स्थाने उत्, ओत् इत्येतौ वा भवतः ; दीर्घश्च वा ह्रस्वस्य ।

---

१ । शौरसेन्यां नेष विधिः प्रवर्त्तते । This rule has no force in the *saura-seni* dialect.

In feminine nouns either *ut* or *ôt* is substituted for both the affixes *jas* and *sas* and the final short vowels become optionally long (१) ।

(२) स्त्रियां वर्त्तमानात् नाम्नः परे टा, ङस, ङीनां स्थाने आत् अत्, इत्, एत्, इत्येत आदेशा भवन्ति । आदन्तात्, टादीनां स्थाने आन्न भवति ।

In the declension of feminine nouns the affixes *tá*, *ṅas* and *ṅi* change to either *át*, *at*, *it* or et; (२) these affixes do not change to *át* after feminine nouns ending in *á*.

(३) सर्व्वत्र प्राग्दीर्घो ङसेर्व्वा ।

The final short vowel of a feminine noun becomes long before all case affixes ; but before *ṅasi* the rule is optional. (३) ।

(४) स्त्रीलिङ्गस्य नाम्नोऽमि परे ह्रस्वो वा भवति ।

The final long vowel of a feminine noun becomes short before the affix *am* (acc. sing.)

(५) स्त्रियां वर्त्तमानादीकारान्तात् सोः जश्शसोश्च स्थाने आकारो वा भवति ।

---

१ । शौरसेन्यां जसि स्त्रियां उत् नस्यात् In the *sauraseni ut* is not substituted for the affix *jas* in the feminine nouns,

२ । अपभ्रंशे टास्थाने एदेव । In the apabhrans'a only *e* is substitutes for *tá* (instr. sing.)

३ अपभ्रंशे ङसि ङसोःस्थाने हे, भ्यसामोः स्थाने हुं, तथा ङेः स्थाने हिं भवति In the *apabhrans'a he* is substituted for ṅasi and ṅas ; *hum* for bhays and *âm* and *him* for ṅi.

In the declension of feminine nouns ending in í (ई) *á* (आ) is optionally substituted for *su* (nom. sing.) *jus* (nom. plu.) and *sas* (acc. plu.)

(६) आवन्तात् सम्बोधने आप एत्वं ।

The final á of the feminine nouns formed by the application of the suffix *áp* after them, changes to *e* in vocative singular ; as हेमाले, अन्यत्रतु न भवति। This rule is not applied to nouns ending in *á* not so formed ; as हेपिउच्छा ;

आकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दाः ।

Declension of feminine nouns ending in á.

लता शब्दाः ।

	एकवचनं	वहुवचनं
१मा (nom.)	लदा	लंदा, लदाओ, (१) लदाउ
२या (acc.)	लदं	लदा, लदाओ, लदाउ
३या (instr.)	लदाए, लदाइ लदाअ	लदाहि, लदाहिं, लदाहिँ
५मी (abl.)	लदादो, लदाए इत्यादि	लदहिंतो इत्यादि
६ष्ठी (gen.)	लदाए, लदाइ, लदाअ	लदाणं, लदाण
७मी (loc.)	लदाए लदाइ लदाअ	लदासु लदासुं
सं (voc.)	हे लदे	लदाओ

सर्व्वे आकारान्ता लतावत् ।

१। Observe that in Prakrita, no sandhi, is allowed between the vowel of a case affix and the final vowel of the word to which t is applied. प्राकृते प्रातिपदिक विभक्तिस्वरयोर्न सन्धिः ।

All feminine nouns ending in *á* are declined like लता।

इकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दाः।

Feminine nouns ending *i*.

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	बुद्धी,	बुद्धी, बुद्धिओ, बुद्धिउ
२या (acc.)	बुद्धिं	बुद्धी, बुद्धिओ, बुद्धिउ
३या (instr.)	बुद्धीए, बुद्धीइ बुद्धीआ बुद्धिअ	बुद्धीहि बुद्धीहं
५मी (abl.)	बुद्धीए, बुद्धीइ इत्यादि	बुद्धीहिंतो, बुद्धीसुंतो इत्यादि
६ष्टी (gen.)	बुद्धीए, बुद्धीइ बुद्धीआ, बुद्धीअ	बुद्धीणं, बुद्धीण
७मी (loc.)	बुद्धीए, बुद्धीइ बुद्धीआ, बुद्धीअ	बुद्धीसु, बुद्धीसुं
सं (voc.)	बुद्धी	बुद्धी, बुद्धीओ इत्यादि

सर्व्वे इकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा बुद्धिशब्दवत्।

All feminine nouns ending in *i* are declined like the word बुद्धि।

उकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दाः।

Feminine nouns ending in *u*.

	एकवचनं	बहुवचनं
१म (nom.)	धेणू	धेणू, धेणूओ, धेणूउ
२या (acc.)	धेणुं	धेणू, धेणूओ, धेणूउ

३या (instr.)	धेणूए, धेणूइ, धेणूआ, धेणूअ	धेणूहि, धेणूहिं
५मी (abl.)	धेणूदो, धेणूइ, इत्यादि	धेणूहिंतो, धेणूसुंतो
६ष्ठी (gen.)	धेणूए, धेणूइ, धेणूआ, धेणूअ	धेणूणं, धेणूण
७मी (loc.)	धेणूए, धेणूइ, इत्यादि	धेणूसु, धेणूसुं
सं (voc.)	धेणु, धेणू इत्यादि ।	

सर्व्वे उकारान्त स्त्रीलिङ्गा धेनु शब्दवत् ।

All feminine nouns ending in *u* are declined like the word धेनुः।

ईकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दाः ।

Feminine nouns ending in *í* (ई).

नदी शब्दः ।

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	नई, नईआ	नईओ, नईआ
२या (acc.)	नइं	नई, नईओ, नईआ
३या (instr.)	नईए इत्यादि	नईहि, नईहिं
५मी (abl.)	नईए, नईअ, नइदो इत्यादि	नई, नईहिंतो नइसुंतो
६ष्ठी (gen.)	तृतीयावत्	नईणं, नईण
७मी (loc.)	तृतीयावत्	नईसु, नइसुं
सं (voc.)	नइ इत्यादि ।	

सर्व्वे ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा नदी शब्दवत् ।

All feminine nouns ending in *í* are declined like the word नदी;

उकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दाः ।

Feminine nouns ending in *ú*

वधू शब्दः ।

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	वहू	वहू, वहूओ इत्यादि
२या (acc.)	वहूं	वहू, वहूओ इत्यादि
३या (instr.)	वहूए, वहूइ इत्यादि	वहूहि, वहूहिं
५मी (abl.)	वहूदो, वहूए इत्यादि	वहूहिंतो वहूसुंतो
६ष्ठी (gen.)	तृतीयावत्	वहूणं, वहूण
७मी (loc.)	तृतीयावत्	वहूसु, वहूसुं
सं (voc.)	वहू इत्यादि ।	

सर्व्वे ऊकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा वधूवत् ।

All feminine nouns ending in ú are declined like the word वधू ।

ऋकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दाः ।

Feminine nouns ending in ṛi (ऋ)

मातृ शब्दः ।

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	माआ	माआः
२या (acc.)	माअं (१)	माए
३या (instr.)	माआइ, माआअ इत्यादि	माएहिं माएहि

१। शौरसेन्यां द्वितीयैकवचने 'मादरं' इति रूपं भवति। In the saurasení acc. rm of the word मातृ (mátri) is मादरं (madaram.)

५मी (abl.) माआदो, माआए इत्यादि	माआहिंतो, माआसुंतो
६ष्ठी (gen.) तृतीयावत्	माआणं, माआण
७मी (loc.) तृतीयावत्	माआसु, माआसुं
सं (voc) माअ इत्यादि (१)	

गो शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे गावी, गाई इतिरूपद्वयम्, ततश्च ईकारान्त-स्त्रीलिङ्ग वद्रूपाणि। The word *go* in the feminine gender becomes गावी or गाई and is declined like the words ending in *í*.

अजन्त क्लीव लिङ्गशब्दाः।

Neuter nouns ending in a vowel.

नियमाः (rules.)

(१) क्लीवे वर्त्तमानात् स्वरान्तान्नाम्नः सोः स्थाने म् भवति।

M is substituted for *su* (nom. sing.)

(२) क्लीवे वर्त्तमानात् स्वरान्तान्नाम्नः परयोर्जश्शसोः स्थाने इँ, इं, णि स्येते आदेशा भवन्ति। (२)।

In, *im* or ṇi is substitutëd for *jás* and *sás*.

(३) क्लीवे सम्बोधने सुलोपो भवति।

The voc. sing. affix *su* vanishes after all neuter nouns.

१। हेमचन्द्र मते मातृ शब्दस्य 'माई' 'माअरा' इति रूपद्वयं भवति। According to Hemchandra the word *mátri* assumes also two other forms viz : माई and 'माअरा.'

२। शौरसेन्यां क्लीवे जश्शसोः स्थाने केवलं णिरादेशः। In the Sauraseni dialect, only ṅi is substituted for *jas* and *sas* after neuter nouns. अपभ्रंशे 'इं' एव and in the *apabhransa*, only *im* is the substitute for *jas* and *sas.*

(४) क्लीवे सौपरे इदुतोर्नदीर्घः ।

The final *i* or *u* of a neuter noun does not become long before *su* (nom. sing.)

अकारान्त क्लीव लिङ्ग शब्द रूपाणि । Declension of neuter nouns ending in *a*.

कुल शब्दः ।

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	कुलं	कुलाणि, कुलाइं, कुलाइ
२या (acc)	कुलं	कुलाणि, कुलाइं, कुलाइँ
सं (voc.)	हे कुलं	

पुम्वदन्यत् । The remaining are like masculine words ending in a.

इकारान्त क्लिव लिङ्ग शब्द रूपाणि । Declension of neuter nouns ending in *i*.

दधि शब्दः ।

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	दहिं, दहि	दहीणि, दहीइं, दहीइँ
२या (acc.)	दहिं, दहि	दहीणि, दहीइं, दहिइँ
सं (voc.)	दहि	

पुम्वदन्यत् । The remaining like masculine in *i*.

उकारान्त क्लीव लिङ्ग शब्द रूपाणि । Declension of neuter nouns ending in *u*.

मधु शब्दः ।

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	महुं, महु	महूणि, महूइं, महूइँ

२या	(acc.) मङ्क, मङ्क	मङ्कणि, मङ्कइं, मङ्कइँ
सं	(voc) मङ्क	

पुम्वदन्यत्। The remaining like masculine in *u*.

हलन्ता शब्दाः। Declension of nouns ending in consonants.

प्राकृते हलन्ताः शब्दा एव न सन्ति। केषाञ्चिदन्त्य-हलां लोपः केषाञ्चाजन्ते परिणामस्तत एव हलन्त शब्द साधनार्थं न नियम विशेषा लभ्यन्ते। प्राकृताचार्यैर्हि केवलमात्मन् राजनित्येतयोः शब्दयोः साधनार्थं कति नियमान् कृत्वा तएवान्यच नान्तेषु यथादर्शनं प्रवर्त्तिताः।

As final consonants in sanskrita words are elided in *Prakita* or such words are transformed into others ending in vowels, Prakita granmarians do not give rules for declension of words ending in consonants ; some special rules are however found for declesion of átman and *Rájan* and these are said to be applicable to words ending in *n* as far as usage of old authorities may allow.

राजन् शब्द रूपाणि।

Declension of the word *rájan.*

	एकवचनं	वहुवचनं
१मा	(nom.) राआ (१)	राआणो, राआ
२या	(acc.) राअं	राए, राआणो

---

१ हेमचन्द्र मते नान्तस्य पुंसि विकल्पेनाणादेशो भवति। According to Hemchandra, áṇa is optionally substituted for the final letter of the nouns-ending in n as राआणो राआ इत्यादि।

३या (instr.)	रणा, राइणा	राएहिं
५मी (abl.)	राआदो, रणो, राआदु, राइणो	राआहिंतो, राइहिंतो
६ष्ठी (gen.)	रणो, राइणो, राअस्स	राआणं, राइणं, राआण
७मी (loc.)	राअम्मि, राए, राइम्मि	राएसु, राएसुं
सं (voc.)	राआ, राअं इत्यादि	

आत्मन् शब्द रूपाणि ।

Declension of the word *Atman.*

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	अप्पा, अप्पाणो	अप्पाणा, अप्पाणो, अप्पा
२या (acc.)	अप्पाणं, अप्पं	अप्पाणे, अप्पणो
३या (instr.)	अप्पाणेण, अप्पणा	अप्पाणेहिं, अप्पेहिं
५मी (abl.)	अप्पाणाओ, अप्पणो, अप्पाओ, अप्पादो इत्यादि	अप्पाणाहिंतो अप्पाहिंतो इत्यादि
६ष्ठी (gen.)	अप्पाणस्स, अप्पणो	अप्पाणाणं, अप्पाणं
७मी (loc.)	अप्पाणम्मि, अप्पे	अप्पाणेसु, अप्पेसु
सं (voc.)	अप्पं इत्यादि ।	

युवन्, ग्रावन्, ब्रह्मन् इत्यादयो नकारान्ता आत्मन् शब्दवत् ।

All other nouns ending in n as युवन् &c. are declined like *átman.*

प्राकृत कल्पलतिकायां सौ परे भवद्भगवद्भ्यांतस्यानुस्वारो विहितः ।

According to *prákrita kalpalatiká* the final t of the words *bhabat* and *bhagabat* changes to *anuswara* before

su. (both nom. and voc. sing.) भवं (भवान्), हे भवं (हेभवन्) भअवं (भगवान्), हे भअवं (हे भगवन्) ; (१) ।

प्राच्यायां भवच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गे भोदी इतिरूपं भवति ।

In the Práchyá *dialect* the feminine form of bhabat is bhôdi.

सर्व्वनाम शब्दाः ।

The Pronouns.

प्राकृते सर्व्वनाम-सम्बन्धिनः केऽपि साधारण नियमा न दृश्यन्ते, सर्व्वं एव नियमा विशेष—स्वभावाः । केवल मदन्तसर्व्वनामशब्दानां साधनार्थं कति साधारण नियमाः सन्तीति तेषामुल्लेखः क्रियते । अन्येषान्तु साधन नियमा स्तत्तदुदाहरणेभ्योऽवगन्तव्याः । (२) ।

There are no general rules in the prakrita grammar for the declension of pronouns. Almost every pro- noun is specially treated. But the declensions of the pronouns ending in *a* are subject to some common rules which we shall here notice. The declension of other pronouns may be gathered from the several examples given below.

---

१ शौरसेन्यां नियम एष मघवत् शब्देऽपि प्रवर्त्तते । In the sauraseni this rule is also applied to *Maghabat*, तत्र दुर्व्वासस: सौ दुव्वासा इति रूपं In the Sauraseni the word *Durbásas* becomes dubbásá before nom. sing.

२ । सर्व्वनामशब्दा अथवा सर्व्वादिगणाः (The *sarvádi* class) सर्व्व, विश्व, उभ, उभय, डतर, डतम, (प्रत्ययान्त) ; इतर, अन्यतर, त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम, त्यद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवत्, किम् ।

अदन्तसर्व्वनाम साधन नियमाः ।

Special rules for the declensions of pronouns ending in *a*.

(१)। सर्व्वादे रतः परस्य जस एड्भवति ।

E is substituted for *jas* (nom. plu.) after the word *sarva* &c. when used in the masculine gender. (१)

(२)। सर्व्वादेरदन्तात् आमो एसिं इत्यादेशो वा भवति । ङेस्सिं, म्मि, त्थ इत्येत आदेशा भवन्ति, तथेदमेतदौ वर्ज्जयित्वा ङेर्हिंश्चादेशो भवति ।

After the pronouns of the *sarvádi* class used in the masculine or neuter gender, the affix *ám* becomes *esim*, and ṅi becomes *smim*, *mmi*, *tth* or *him* optionally. But it does not become *him* after *idam* and *etad*. (२)

सर्व्व शब्द पुं रूपाणि ।

Declension of the word *sarva* masculine.

	एकवचनं	वहुवचनं
१मा (nom.)	सव्वो	सव्वे
२या (acc.)	सव्वं	सव्वे

१। शाकर्य्यां सर्व्वनाम्न एत्व, In the Sákari, *e* is optionally substituted for first a of *sarvadi* as सेव्वे, सव्वे ।

२। शौरसेन्यां इदम् किं यत्तद्भ्य आम एसिं न स्यात् । In the *Sauraseni*, *esim* is not substituted for *ám* in *idam*, *kim*, *yat* and *tat*, टक्क भाषायां किमादेरामो 'हं' स्यात्। In the *Takka* dialect, *ham* is substituted for *ám* after kim &c. अपभ्रंशे अकारान्तात् सर्व्वनाम्नो ङे र्हिंमेव केवलं । In the *Apabhransa*, only *him* is substituted for ṅi after sarvádi ending in *a*.

३या (instr.) सव्वेण सव्वेहिं

५मी (abl.) सव्वदो सव्वत्तो इत्यादि सव्वेहिंतो इत्यादि

६ष्ठी (gen.) सव्वस्स सव्वेसिं सव्वाणं

७मी (loc.) सव्वस्सिं सव्वम्मि सव्वत्थ सव्वहिं (१) सव्वेसु सव्वेसुं

सर्व्वादीनां स्त्रीलिङ्गे आदन्त स्त्रीलिङ्ग शब्दवत्, क्लीवे अदन्त क्लीव लिङ्ग शब्दवत् रूपाणि ।

In the feminine gender *sarvadi* are declined like feminine words ending in á, and in the neuter like those ending in *a*.

एवं विश्वादयः। The word *viswa* &c. which come under *sarva* class are thus declined.

अपभ्रंशे सर्व्वस्य साहादेशः ।

In the *Apabhransa*, साह is substituted for सर्व्व।

यत् शब्द पुं रूपाणि ।

Declension of the word *yat* (masculine.)

	एकवचनं	वहुवचनं
१मा (nom.)	(२) जो	जे
२या (acc.)	जं	जे
३या (instr.)	जेण, जिण	जेहिं
५मी (abl.)	जत्तो, जदो जम्हा जाओ	जाहिंतो, जासुंतो इत्यादि

१। अपभ्रंशेऽदन्तात् सर्व्वादेः ङसे र्हां इत्यादेशो भवति। In the *apabhransa* *ham* is substituted for *ṅasi* after *sarvadi* तथा ङेः केवल हिम् एव and only *him* for *ṅi* (loc. sing)

२। अपभ्रंशे भ इति रूपं भवति।

६ष्ठी (gen.)	जस्स जास (१)	जाणं जेसिं (२)
७मी (loc.)	जस्सिं, जम्मि, जहिं (३) जत्थ	जेसु

यच्छब्दस्य स्त्री लिङ्गे आम वर्ज्जिते ङीर्व्वा भवति। यथा जी, जीया, इतयादि।

The suffix ṅí is applied to the feminine of *yat* before all the case affixes except *ám* (gen. plu.)

तत् शब्द रूपाणि।

Declension of the word *tat* (masc.)

	एकवचनं	वहुवचनं
१मा (nom.)	सो	ते, दे
२या (acc.)	तं, णं	ते, दे
३या (instr.)	तेण, तिणा, (४) णेण	तेहिं, णेहिं
५मी (abl.)	तत्तो, तदो, ता, तम्हा, तास्रो	ताहिंतो इत्यादि
६ष्ठी (gen.)	तास, से, तस्स (५)	ताणं तेसिं, सिं (६) दाणं
७मी (loc.)	तस्सिं, तम्मि, तत्थ, तहिं (७)	तेसु इत्यादि

१। अपभ्रंशे (In the apabhransa) पुं masc 'जासु' स्त्री (fem.) जस्से।

२। शौरसेन्यां (In the sauraseni) केवलं (only) जाणं ; टक्कभाषायां (In the takka) जाहं, जाणं, इति रूप द्वयं।

३। कालार्थे जाहे, जाला when ṅi (loc. sing.) signifies time the word *yat* assumes the forms जाहे and जाला before it.

४। पैशाच्यां (in the paisáchi पुं masc) 'नेन' स्त्री (fem.) नाए।

५ शौरसेन्यां ङसि 'तस्य,' 'से' इति आमि च ताणमिति The form 'तास' is not used before ṅas in the sauraseni, and 'ताण' is the only form before ám. अपभ्रंशे (in the *apabhransa*) ङसि (before gen. sing.) पुं (masc) तस्स, स्त्री (fem.) तासु ; टक्कभाषायां (in the takka) आमि (before gen. plu.) ताहं ताणं

६। कालार्थे when *ṅi* signifies time ताहे, ताला, शौरसेन्यां ङेम्मि न भवति। in the sauraseni *mmi* is not substituted for ṅí. अपभ्रंशे In the *apabhransa* पुं masc तहिं, स्त्री तहे।

७। अपभ्रंशे नं इति रूपं।

तच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमैक वचने सा इति रूपं ।

The word *tat* assumes the form of 'सा' in feminine nom. sing. क्लीबे (in neuter) 'तं'; स्त्रियामाम्-वर्ज्जिते ङी च। The suffix *ní* (ङी) is also applied to it before all case affixes except *ám* (gen. plu.) यथा ती, तीश्रा इत्यादि ।

एतच्छब्द पुं रूपाणि ।

Declension of the word *etad* (*masculine.*)

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	एस, एसो, (१)	एते, एदे ;
२या (acc.)	एतं,	एते, एदे
३या (instr.)	एदिणा, एदेण, एणं	एतेहिं, एदेहिं, एएहिं
४मी (abl.)	एत्तो, एत्ताहो, एश्राश्रो इत्यादि	एतेहिंतो, इत्यादि
६ष्ठी (gen.)	एश्रस्स, एदस्स, (२) एश्रस्स, से	सिं, एएसिं, एदाणं (३)
७मी (loc.)	श्रयम्मि, एत्थ, इश्रम्मि, (४) एश्रम्मि, एश्रस्सिं इत्यादि	एएसु, एदेसु, इत्यादि

अदस् शब्द पुं रूपाणि । Declension of the word अदस् masculine.

---

१ । क्लीबे (in the neuter) इदं एचं इति रूपद्वयं ; स्त्रियां (in the feminine एसा, इणमा इति रूपद्वयं ; अपभ्रंशे (In the *Apabhrans'a*) पुं (masculine) एहो स्त्री (feminine) एह, क्ली (neuter) एहु ; शौरसेन्यां एस इति रूपं न स्यात् the form 'एस' is not used in the *Sauraseni* dialect.

२ । अपभ्रंशे (In the *Apabhransa*) ङसि (before gen. sing.) एश्रहां इति रूपं ।

३ । शौरसेन्यां (In the *Sauraseni*, केवलं (only) एदाणं, टक्क भाषायां (In the *Takka*) "एदहं" "एदाणं" इति रूप द्वयं

४ । अपभ्रंशे (In the *Apabhransa* 'एइ' इति रूपं।

एकवचनं		बहुवचनं
१मा (nom.)	अमू (१)	अमूणो
२या (acc.)	अमुं	अमूणे
३या (instr.)	अमुणा	अमूहिं
५मी (abl.)	अमूओ, अमूउ, इत्यादि	अमूहिंतो इत्यादि
६ष्ठी (gen.)	अमुणो अमुस्स	अमूणं
७मी (loc.)	अमुम्मि, अयम्मि, इअम्मि	अमूसु इत्यादि

इदम् शब्द पुं रूपाणि । Declension of the word इदम् (*masculine.*)

एकवचनं		बहुवचनं
१मा (nom.)	इमो (२) (अअं)	इमे
२या (acc.)	इमं, णं	इमे
३या (instr.)	इमिणा, इमेण, णेण	एहिं, इमेहिं, णेहिं
५मी (abl.)	इदो, इमादो, इत्तो इत्यादि	इमेहिंतो इत्यादि

१। अदस् शब्दस्य प्रथमैकवचने सर्व्वत्र अह इति च रूपं भवति। The form (अह) also is used in all genders in the sing. शौरसेन्यां अह इति रूपं न भवति। In the *Sauraseni* this form is not used. साधारणतः स्त्रियां अमू, तथा क्लीवे अमुं, इति। But the forms अमू and अमुं are generally used in feminine and neuter respectively.

२। इदम् शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे सौ, इअं, इमिआ तथा क्लीवे सौ, अमिच, इदम् इणम् इति रूप द्वयं भवति। In feminine nom. sing. it has two forms इअं इमिआ; and the forms in neuter before nom. and acc. sing. are इदम् and इणम्। शौरसेन्यां (In the *Sauraseni* the feminine form in the nom. sing.(स्त्रियां सौ) is इअं, and (क्लीवे) in the neuter इदम् इमम्। अपभ्रंशे (In the *Apabhransa*) इदमो आयादेशः (आय is substituted for इदम्)।

६ष्ठी (gen.)	अस्स, इमस्स, से	इमाणं, सिं (१)
७मी (loc.)	अस्सिं, इमस्सिं, इह, णे	एसु

किं शब्द पुं रूपाणि (२)। Declension of *kim* (masculine)

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	को (३)	के
२या (acc.)	कं	के
३या (instr.)	किणा, केण	केहिं
५मी (abl.)	कीणो, कीस, कम्हा, कत्तो कदो (४)	केहिंतो इत्यादि
६ष्ठी (gen.)	कास, कस्स (५)	कास, केसिं, काणं
७मी (loc.)	कहिं, कस्सिं कम्मि, कत्थ (६)	केसु इत्यादि

कालार्थे (when *ṅi* (ङि) signifies time it has the following forms काहे, काला, कइआ ।

१। शौरसेन्यां आमि केवलं इमाणं इति रूपं। In the *Sauraseni* it has only one form इमाणं in the (gen. plu.)

२। अपभ्रंशे किमः स्थाने 'काइ' 'कवणौ' इत्यादेशौ च In the *Apabhransa* 'काइ' and 'कवण' are optionally substituted for *kim.*

३। स्त्रियां (in feminine) का and क्लीवे (in neuter) किं।

४। शौरसेन्यां (In the *Sauraseni*) ङसौ the form before *ṅasi* is कुदो अपभ्रंशे (in the *Apabhransa*) कहां।

५। स्त्रियां (in the feminine the forms before *ṅ*'s are किस्सा, कीसे) कीअ, कीआ, कीइ, कीए ; शौरसेन्यां पुंसि कास न भवति। the form कास is not used before ṅas masculine in the *Sauraseai* अपभ्रंशे (in the *Apabhransa*) पुं) masculine कासु, स्त्रियां (in the feminine) कहे।

६। शौरसेन्यां कम्मि इति रूपं न। The form 'कम्मि' is not used in the *Sauraseni.*

युष्मच्छब्द रूपाणि । Declension of the word युष्मत् (*yushmat.*)

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	तुमं, तं, तुं, तुवं, तुह	भे, तुज्भे, तुज्भ तुम्ह, तुम्हे, उम्हे, तुह्मे
२या (acc.)	तं, तुं, तुवं, तुमं तुह, तुमे, तुए	वो, तुज्भे, तुज्भ, तुम्हे, तुह्मे,
३या (instr.)	दे, ते, तइ, तुए, तुमं तुमइ, तुमए, तुमे, तुमाइ	तुम्हेहिं, तुह्मेहिं, उम्हेहि, उज्भेहि, तुज्भेहि, इत्यादि
५मी (abl.)	तत्तो, तइत्तो, तुवत्तो तुमत्तो, तुज्भत्तो, तुम्हत्तो, तुहत्तो, तुह्मत्तो तदो, तुव, दुहि, तुमहिंतो, इत्यादि।	तुम्हाहिंतो तुज्भाहिंतो तुज्भत्तो, तुम्हत्तो तेहिंतो, दुहिंतो इत्यादि ।
६ष्ठी (gen.)	तुह, तुज्भ, तुम्म, तुइ, तु, ते, तुम्ह, तुह, तुहं, तुव, तुम, तमे, तुमाइ, दे, तुह्म	वो, भे, तुज्भ, तुह्माण, तुम्हाण, तुमाण, तुहाण उम्हाण, तुवाण इत्यादि
७मी (loc.)	तइ, तए, तुमए, तुमे, तुमाइ तइ, तुम्मि, तुमम्मि, तुवम्मि, तुहम्मि, तुज्भम्मि, इतयादि	तुसु, तुम्हेसु, तुह्मेसु तुहसु, तुमसु, तुहेसु इतयादि

मागध्यां युष्मद् शब्दस्यस्थाने तुपपं, तुम्ह इत्यादेशौ भवतः ।

In the mágadhí तुपपं, and तुम्ह are substituted for yusmad.

शौरसेन्यां युष्मच्छब्द रूपाणि ।

एकवचनं	बहुवचनं
१मा, (nom.) २या, (acc.) तुमं	तुम्हे
३या (instr.) तए,	तुम्हेहिं
५मी (abl.) तुम्हादो	तुम्हाहिंतो
६ष्ठी (gen.) ते, दे, तइ, तुम्ह	तुम्हाणं
७मी (loc.) तइ, इत्यादि	तुम्हेसुं

अपभ्रंशे युष्मच्छब्द रूपाणि ।

एकवचनं	बहुवचनं
१मा तुहु	तुम्हे, तुम्हाइं
२या तइं, पइं	तुम्हेहिं
५मी तउहोंत,	तुम्हहं
तध्रु होंत, तुझुहोंत	
(आमि) तुम्हहं, (सुपि) तुम्हासुं	

अस्मच्छब्द रूपाणि । Declension of the word *asmad*.

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	अहं, अहम्मि, अम्मि, अम्हि, हं, अहअं, म्मि	मे, वअं अम्ह, अम्हे अम्हो, मो
२या (acc.)	णेणं, मि, अम्मि, अम्हं, मं, ममं, मिमं, अहं	अम्हे, अम्हा, णो, णे, अम्ह
३या (instr.)	मिमे, ममं, ममए, मए, ममाइ, मइ, इणो, मआ	अम्हेहिं, अम्हाहिं, अम्ह, अम्हो, णे
५मी (abl.)	मइत्तो, ममत्तो, मत्तो, महत्तो, मझत्तो, मइदो, ममदुहि इतयादि	ममत्तो, अम्हत्तो, ममाहिंतो, ममासुंतो, ममेसुंतो, अम्हेहिंतो इत्यादि

	एकवचनं	वहुवचनं
६ष्ठी (gen.)	मे, मम, मइ, मह, महं, मज्झ, नह्मं, अम्ह, अम्हं	णे, णो, मज्झ, अम्ह, अम्हं, अम्हे, अम्हो, मम, अम्हाणं, महाणं, मज्झाणं
७मी (loc.)	मि, मइ, ममाइ, मए, मे, अम्हम्मि, ममम्मि, महम्मि, इत्यादि	अम्हेसु, ममेसु, महेसु, मएसु, एवं अम्हसु, ममसु इत्यादि

(१) शौरसेन्यां "अस्मच्छब्दरूपाणि" declension of *asmad* in the *saursani* dialect.

	एकवचनं	वहुवचनं
१मा (nom.)	हो, अहं	अम्हे, वयं
२या (acc.)	मं	अम्हे
३या (instr.)	मए	अम्हेहिं
५मी (abl.)	मत्तो, ममादो	अम्हेहिंतो इतयादि
६ष्ठी (gen.)	मे, मम, मह	अम्ह, अम्हाणं
७मी (loc.)	मइ, मए	अम्हेसु

मागध्यां अहं वयमोःस्थाने "हगे" "हके" इत्यादेशौ भवतः ।
In the *mágadhi* हगे and हके are substituted for अहं and वयं ।

अपभ्रंशे "अस्मद्" शब्दरूपाणि । Declension of "*asmad*" in the *apabhransa*.

	एकवचनं	वहुवचनं
१मा (nom.)	हउ	अम्हे, अम्हइ
२या (acc:)	मइ	अम्हे, अम्हइं

३या (instr) मइ	अम्हेहि
५मी (abl.) मज्झ, मह्य	अम्हेहिंते
६ष्टी (gen.) मज्झ, मह्यु	अम्हहे
७मी (loc) मइ &c.	अम्हासु

द्वि शब्दस्य रूपाणि। Declension of the word *dwi.*

	बज्जवचनं		बज्जवचनं
१मा (nom.)	दो, दुवे, दोणि, वेणि, दुणि, विणि	५मी (abl)	दोहिंतो वेहिंतो, इत्यादि
२या (acc.)	दो, दुवे, दोणि, वेणि, दुणि, विणि	६ष्टी (gen.)	दोण्हं, (१) दोरहं वेरहं
३या (instr.)	दोहिं, दोहि, विहि	७मी (loc.)	दोसु, वेसु

त्रि शब्दस्य रूपाणि। Declension of the word *tri* (त्रि)

	बज्जवचनं		बज्जवचनं
१मा (nom.)	तिण्णि	५मी (abl)	तीहिंतो
२या (acc.)	तिण्णि	६ष्टी (gen.)	तिरहं
३या (instr.)	तीहिं	७मी (loc.	तीसु

चतुः शब्दरूपाणि। Declension of the word *chatur* (चतुर्)

	बज्जवचनं		बज्जवचनं
१मा (nom.)	चत्तारो, चउरो, चत्तारि	२या (acc)	चत्तारो, चउरो, चत्तारि

१। संख्यावाचकेभ्य आमो ण्हं ण्ह इत्यादेशो भवतः ण्हं or ण्ह is substituted for *ám* after the words signifying number as पंचण्ह, छण्ह, सत्तण्ह इत्यादि विंशत्यादे र्न भवति This rule is not applied to विंशति। &c.

३या (instr) चऊहिं   ६ष्ठी (gen.) चउण्हं

५मी (abl) चऊहिंतो   ७मी (loc.) चउसु

॥ शेषाणामदन्तवत् ॥ उक्तेभ्योऽन्येषां संख्यावाचकानामदन्तवत् रूपाणि भवंति ।

All other words signifying number are declined like words ending in *a*.

पञ्चन् शब्दस्य स्त्रियां 'आप' भवति The suffix *áp* is applied to *panchan* पञ्चन् (in the feminine) *as* पञ्चा, पञ्चाहिं इत्यादि ।

विभक्त्यादेश विधिः ।

तादर्थ्ये षष्ठी वा ।

The genetive is optionally used for the dative when the latter signifies 'तादर्थ्य' "for it."

प्राकृते विभक्ति व्यवहारस्य नियमो नास्ति, क्वचित् द्वितीयातृतीययोः सप्तमी, पञ्चम्यास्तृतीया, सप्तम्याद्वितीया, प्रथमाया अपि द्वितीया; The use of the cases in the prakrita dialects is very anomalous, we find in some instances the use of locative for acc. and instr., that of instr. for the ablative, in others the acc. is used for the locative and even for the nominative. (१)

१। शावर्य्यां सप्तम्यां पञ्चमी। In the sábari ablative is used for the

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः।

प्रथमः पादः।

(तिङन्त प्रकरणम्) Verbs.

प्रत्यय—विवेकः।

Of the affixes.

प्राकृते क्यङ् यङादि प्रत्ययानां न विशेषनियमा वर्त्तन्ते। केवलं हेमचन्द्रस्य व्याकरणे "क्यङोर्यलुक्"। इत्येकं सूत्रं दृश्यते।

Prákṛita grammars in general do not give special rules regarding suffixes *kyaṅ, yaṅ*, &c. In Hemchandrá's vyákarṇa only we find the rule *'kyaṅoryaluk'* ie the 'y' of the suffix *kyaṅ* is elided, as, गरुआइ (अगुरुर्गुरुर्भवति)।

(२) प्राकृते गणभेदव्यवस्थैव नास्ति।

In prákṛita the distinction of gaṇa or classes of roots is not observed. All roots are conjugated alike.

(३) प्राकृते तिवादीनां तिङां वर्त्तमान काले वक्ष्यमाण रूपाणि भवन्ति। तथादन्तांश्चवर्ज्जयित्वा धातूनां नात्मने परस्मैपदित्व-भेदोऽपि।

The conjugation affixes *tip* &c. of roots in several pronouns are changed to the following in the present tense, no distinction being recognized between parasmai and atmnepadi roots except in those ending in *a*. (१)

---

(१) अत्रहि पाणिनीयप्रस्थानानुसारेन तिवादीनां स्वरूप मवगन्तव्यम्। We must understand here by tip &c. the affixes mentioned in the *sútra* 3/4/38 of *Panini*. यथा तिप, तस, झि; सिप, थस, थ; मिप, वस्, मस्; त, आताम् झ; थास, आथां, ध्वम्; इवहि, महिङ; शौरसेन्यां सर्वे धातवः परस्मैपदिनो भवन्ति। In the sauraseni all roots are used in the Parasmaipadi.

वर्त्तमानकाल-प्रत्ययाः । (the affixes of the present tense.)

Singular	Plural
एकवचनं	बहुवचनं
प्रथम पुरुषस्य (3rd person) i इ (१) ;	nti, nte, ire, न्ति, न्ते, इरे
मध्यम पुरुषस्य (2nd person) सि si ;	इत्था, ह (itthá, ha)
उत्तम पुरुषस्य (1st person) मि, mi ;	मो,मु,मा ,(mo, mu, má)(२)

(४) अकारान्तानामात्मनेपदिधातूनां प्रथम मध्यमयोरेकवचनस्य स्थाने यथासंख्यं ए, से इत्यादेशौ वा भवतः ।

The atmanepadi roots ending in *a* take optionally e and *se* in the 3rd and 2nd person singular instead of *i* and *si* ; as तुवरए, तुवरसे, (त्वरते, त्वरसे) ;

(५) अदन्ताद्धातोर्मौपरे अत आत्वं वा भवति ।

A' is optionally substituted for the final a of roots ending in a, when *mi* follows, as हसामि, हसमि इत्यादि ।

---

(१) । सर्वत्र हि प्राकृते द्विवचनं नास्तीति ; The reader should remember that there is no dual number in the Prákrita.

(२) । अपभ्रंशे वर्त्तमाने तिवादीनां स्वरूपाणि यथा In the apabhrans'a the affixes *tip* &c. are changed into the following in the present tense.

sing. एकवचनं	plu. बहुवचनं
प्रथम पुरुषस्य (3rd person) *i* (इ)	nti (न्ति) &c.
मध्यम पुरुषस्य (2nd person) *hi* (हि)	hu (हु)
उत्तम पुरुषस्य (1st person) *u* (उ)	(hum) हुं

पैशाच्यां ति स्थाने ति, ते, इत्यादेशौ भवतः । In the Paisachi *ti* and *te* are substituted for 3rd person singular.

शौरसेन्यां तिस्थाने 'दि' भवति In the sauraseni *di* is substituted for ti as होदि, भोदि (भवति) इत्यादि ।

(६) अकारान्ताद्धातो र्मोमुमेषु परेषु अत इत्त्व मात्त्वञ्च भवति, क्वचिदेत्त्वमपि।

I or á is substituted for the final a of root when *mo*, *mu*, or *ma* follows, in some instances *e* is also substituted for the same, as हसिमो, हसामो, हसेमो ; हसिमु, हसेमु इत्यादि।

अकारान्त धातूनां वर्त्तमान रूपाणि।

The conjugation of roots ending in *a* in the present tense.

भण धातुः। root bhana.

	Singular. एकवचनं	Plural. बहुवचनं
प्र. पु. (3rd per.)	भणइ, भणए	भणन्ति, भणन्ते, भणिरे
म. पु. (2nd per.)	भणसि, भणसे	भणह, भणित्था
उ. पु. (1st per.)	भणामि, भणमि	भणामो, भणिमो, भणेमो इत्यादि

एवं हसपठादयः-

अस धातुस्तु विशेषनियममनुसरति The root *as* is conjugated in the following (way) ; as.

अस धातु रूपाणि।

	एकवचनं	बहुवचनं
प्र. पु. (3rd per.)	अच्छइ, अत्थि	अच्छंति, अत्थि
म. पु. (2nd per.)	सि, अच्छसि, अत्थि	अत्थि, अच्छित्था, अच्छह
उ. पु. (1st per.)	म्हि, अत्थि, अच्छामि	म्हो, म्ह, इत्यादि

(७) भूतार्थे विहितस्य प्रत्ययस्य स्थाने स्वरान्तात् ही, सी, हीअ, इत्येत आदेशा भवन्ति ।

In the past tense *hi, si, hiya,* is indiscriminately used for the affixes after roots ending in a vowel in all persons and numbers, as कासी, काही, काहीअ, (अकार्षीत् अकरोत्, चकार इत्यादि) ; ठासी, ठाही, ठाहीअ (अस्थात्, अतिष्ठत् तस्थौ) ;

(८) व्यञ्जनान्ताद्धातोः परस्य भूतार्थे विहितस्य प्रत्ययस्य स्थाने 'इअ' आदेशो भवति ।

In the past tense *iya* is substituted for all the affixes in the roots originally ending in consonant (१), as गेण्हीअ (अग्रहीत् अगृह्णात्, जग्राह) ; असधातो र्भूतार्थेन प्रत्ययेन सह 'आसि' 'हेसि' इत्यादेशौ भवतः । आसि or हेसि is substituted for the root *as* in the past tense, as आसि, (सः, त्वं, अहं इत्यादि) प्रकाशेत्वेकवचनेष्वयं विधिः । According to the Prákritaprakas'a this rule is used in the singular only.

(६) भविष्यति तिबादीनां रूपाणि ।

In the future tense the conjugation affixes *tip* &c. assume the following forms.

---

(१) । प्राकृतप्रकाशमते भूते प्रत्ययस्य ईअ आदेशो भवति, एकाचस्तु धातोर्हीयादेशः । According to prákrita prakasa *Iya* is substituted for the affix, after roots in the past tense and *hiya* after a monosyllabic root, as हुवीअ, (अभूत्, अभवत्, बभूव) ; काहीअ. (अकार्षीत, अकरोत्, चकार) ; प्रायोभूते निष्ठान्त प्रयोग एव दृश्यते । In the past tense generally the verbs formed with the affixes *kta* and ktabatu are used.

	Singular. एकवचनं	Plural. वऊवचनं
प्र. पु (3rd per.)	*hi-i* (हिइ)	*hinti, hinte, hire* (हिन्ति, हिन्ते, हिरे)
म. पु (2nd per.)	*hisi* (हिसि)	*hitha, hiha* (हित्थ हिह)
उ. पु. (1st per.)	himi, hami, ssami, or ssam (हिमि, हामि, स्सामि, स्सम्	*hissá, hihá* हिस्सा, हिहा (१)

भविष्यति धातु रूपाणि ।

The conjugation of the roots in the future.

भू धातु रूपाणि।

	Singular. एकवचनं	Plural. वऊवचनं
प्र. पु. (3rd per.)	होहिइ, (भविष्यतिभविता वा)	होहिन्ति, दूतगादि (भविष्यन्ति, भवितारो वा)

---

(१) । शौरसेन्यां भविष्यदर्थं प्रत्यये परे स्सिर्भवति । स्स इति कल्प लतिका । In the sauraseni the syllable *ssi* is used after roots in the future, according to kalpalatika *ssa* is used instead of *ssi*; मौतु न but this auxilary is not used before *mi* धातोरुत्तरत इकाराश्च, and *i* is also joined to the roots, as भविस्सिदि, करिस्सिदि इत्यादि ।

अवन्त्यां धातुतिङोर्मध्ये भविष्यद्विषये ज्ज, ज्जा, स्या तां In the *abanti* jj or jjá is used between affixes and roots in the future, as होज्जइ, होज्जाइ, (भविष्यति) पैशाच्यां भविष्यति तेः 'एस्स' 'एव' In the Paisachi essa is substituted for the affix ti 3rd person singular in the future.

अपभ्रंशे भविष्यदर्थे विषयस्य त्यादेः आसो वा भवति, कल्पलतिकामते इस्य। In the apabhransa *ása* is optionally substituted for affixes in the future, according to kalpalatika *isa* is also substituted for them.

	Singular	Plural
म. पु. (2nd per.)	होहिहि (भवि-ष्यसि, इत्यादि)	होहित्था, होहिह (भविष्यथ (इत्यादि)
उ. पु. (1st per.)	होहिमि, होस्सामि, होस्सं, (भविष्यामि इत्यादि)	होहामो, होस्सामो इत्यादि (भविष्यामो इत्यादि)

कृ धातु रूपाणि।

	Singular	Plural
प्र. पु. (3rd per.)	काहिइ (करिष्यति, कर्त्ता, अकरिष्यत्)	काहिंति (करिष्यन्ति कर्त्तारः अकरिष्यन्त)
म. पु. (2nd per.)	काहिसि, (करिष्यसि (इत्यादि) एवमन्य चापि।	काहित्था, (करिष्यथ,) इत्यादि
उ. पु (1st per.)	काहं, काहिमि	काहमो

हस धातु रूपाणि।

	Singular. एकवचनं	Plural. बहुवचनं
प्र. पु. (3rd per.)	हसिहि, (हसिष्यति इत्यादि	हसिहिन्ति, हसिष्यन्ति इत्यादि।
म. पु. (2nd per.)	हसिहिसि, (हसिष्यसि, इत्यादि	हसिहित्था, (हसिष्यथ,) इत्यादि
उ. पु (1st per)	हसिस्सं, इत्यादि हसिष्यामि इत्यादि	हसिस्सामो, हसिहामो (हसिष्यामः इत्यादि।

एवं भण, पठादयः।

(११) वच्यमाणधातवो भविष्यति विशेष नियमाननुसरन्ति । तेषामुत्तमपुरुषैकवचन रूपाणि च लिख्यन्ते अन्यत्तु श्रुधातु वद्वगन्तव्यानि ।

The following roots are specially conjugated in the future tense. Their 1st singular forms are given against them. In other persons, they are like *shru* which is conjugated below.

धातवः	उत्तम पुरुषैकवचन रूपाणि
कृ	काहं, काहिमि
दा	दाहं, दाहिमि
सं–गम	संगच्छं
रुद	रोच्छं
विद	वेच्छं
दृश	देच्छं
वच	वेच्छं
भिद	भेच्छं
बुध	भोच्छं
श्रु	सोच्छं, सोच्छिस्सं, सोच्छिमि इत्यादि
गम	गच्छं
मुच	मोच्छं
छिद	छेच्छं

श्रु धातु रूपाणि ।

	Singular. एकवचनं	Plural. बहुवचनं
प्र. पु (3rd per.)	सोच्छिइ, सोच्छिहिइ (श्रोष्यति) इत्यादि	सोच्छिन्ति, सोच्छिहिन्ति, (श्रोष्यन्ति इत्यादि)

म. पु॰ (2nd per.)	सोच्छिसि, सोच्छिहिसि (ओष्यसि इत्यादि) ।	सोच्छित्था, इत्यादि (ओष्यथ इत्यादि)
उ. पु. (1st per.)	सोच्छं, इत्यादि (ओषामि) इत्यादि ।	सोच्छिमो, सोच्छिहिमो इत्यादि (ओष्यामः इत्यादि)

(१२) Potential mood (लोट, विधि-लिङ् &c.)

	Sing. (एकवचनं)	Plu. बहुवचनं
प्रथम पुरुषस्य (3rd person)	(उ) (१)	(न्तु)
मध्यम पुरुषस्य (2nd person)	सु, हि (२)	ह
उत्तम पुरुषस्य (1st person)	मु	मो

विध्यादिषु धातु रूपाणि । The conjugation of the roots in potential mood.

हस धातुः ।

	Singular. एकवचनं	Plural. बहुवचनं
प्र. पु. (3nd per.)	हसउ, (हसतु हसेत्) इत्यादि	हसन्तु, हसेन्तु, (हसेयुः) इत्यादि

---

(१) । शौरसेन्यांमनुज्ञायां उस्थाने 'दु' रादेशो भवति । In the sauraseni du is substituted for *u*.

(२) । अकारात् परस्य सोःस्थाने 'इज्जसु,' 'इज्जहि,' 'इज्जे,' इत्येत आदेशा भवन्ति After roots ending in *a, su* becomes optionally *ijjasu, ijjahi, ijje,* अकारान्तात् सुलोपश्च वा After roots ending in *a* the affix *su* is also optionally elided ; दण्डिमते एकाच एव हिः according to dandin he is used only after monosyllablic root.

म. पु. (2nd per.) { हससु, हसहि, हस, हसेज्जसु, हसेज्जहि, हसेज्जे, (हस, हसेः) इत्यादि } { हसह, (हसत, हसेत) इत्यादि }

उ. पु. (1st per.) { हससु, (हसानि, हसेयं) इत्यादि } { हसामो (हसाम, हसेम) इत्यादि }

एवं पठादयः ; केषाञ्चिन्मते जिधातो र्विध्यादिषु वर्त्तमानवत् रूपाणि भवन्ति ।

According to some authorities in the potential mood the root ji is conjugated like in the present tense, as जअइ इत्यादि । (१)।

(१ ३) वर्त्तमाने, भविष्यति, विध्यादिषु चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य ज्ज ज्जा, इत्येतावादेशौ वा भवतः । पक्षे यथाप्राप्तं ।

jja and jjá are optionally substituted for the affixes in the present and future tenses, and also in the potential mood ; there being an option the forms previously mentioned are also allowed. हेमचन्द्रमते स्वरान्तधातूनामेवायं विधिः, according to Hemchandra this rule applies only to the roots ending in vowel, *as* हसेज्ज, हसेज्जा (हसति, हसिष्यति, हसतु, हसेत् इत्यादि) (२)।

१। शौरसेन्यां 'जि' धातो र्विध्यादिषु 'जेदु' इत्यादि रूपाणि भवन्ति। In the s'aurasení the root *ji* assumes the form of *jedu* &c. in the potential mood.

२। शौरसेन्यां नैषविधिः। This rule is not applied in the s'aurasení dialect.

(१४) वर्त्तमाने, भविष्यति, विध्यादिषु च धातुप्रत्यययोर्मध्येऽपि ज्ज ज्जा इत्यादेशौ वा भवतः ।

jja and jjá are also used between roots and affixes in the present and future tenses and also in the potential mood, as होज्जइ, होज्जाइ (भवति, भविष्यति, भवतु, भूयादित्यादि) ।

(१५) शतृ, शानच् इत्येतयोरेकैकस्य न्त माण इत्येतावादेशौ भवतः ।

Nta and máṇa are respectively substituted for the present participle *satri* and *sáṇach* (१) as पढन्तो, पढमाणो ; हसंतो हसमाणो (पठन्, हसन्) ;

(१६) स्त्रियां वर्त्तमानयोः शतृ शानचोरीकारादेशो भवति, न्ती, माणा च ।

I is substituted for *sátṛi* and *sáṇach* when used in the feminine *nti* and *máṇá* are also substituted for them respectively.

(१७) वर्त्तमान, विधिलिङ्, शतृषु परतोऽकारस्य स्थाने एकारो वा भवति ।(२)

E is optionally substituted for the final *a* of a root in the present, and potential, and also in the present

---

१ । अपभ्रंशे त्रि काले शतृ प्रत्ययः । In the apabhranáa the participle *satṛi* is used after a root in three tenses viz ; the present, the past and the future, as भोन्तो-भवन् भविष्यन्: &c.

२ । शौरसेन्यां धातुतिङोर्मध्ये बहुलं एदातौस्याताम् In the s'aurasení *e* or *á* is optionally inserted between the roots and affixes as, भवेदि भवादि ।

participle before *satri,* as हसेइ, हसइ (हसति) ; हसेउ, हसउ (हसेत्); शत हसेंतो हसंतो, (हसन्) ; क्वचिन्नभवति there are exeptions of this rule, as जअइ (जयति) ; क्वचिदात्वमपि in some instances *á* is also substituted for *a* as सुणाउ (शृणोतु) ; (१)

भाव कर्म्मणोः ।

Passive forms.

(१८) भाव कर्म्मविहितस्य यकः स्थाने इअ, इज्ज इत्येतावादेशौ भवतः ।

For *yak* (the suffix indicating passive form) *ia* and ijja are substituted, as हसिअइ, हसिज्जइ, (हस्यते) ; दृशवचोस्तु भावकर्म्मणोर्यथासख्यं 'दीस' 'वुच्च' इतिरूपं भवति । The roots dṛis, and bach assume the forms *dísa* and *buchcha* respectively in the passive, as दीसइ, (दृश्यते) ; वुच्चइ (उच्यते) ; (२)

क्त्वादीनां कार्य्यविशेषः ।

(१९) क्त्वा, तुम, तव्य, भविष्यत्-काल-विहिते च प्रत्यये परे अत एत्वं इच्च भवति ।

---

१ । शौरसेन्यां यकः स्थाने इअ इत्यादेशो भवति । In the s'aurasení ia is substituted for *yak* (the affix of the passive). पैशाच्यान्तु 'इय्य' इत्यादेशः in the pais'áchi iyya is substituted for *yak.*

२ । According to prákṛitaprakás'a only *e* or *áb* is substituted for ṇich, and an a in the first syllable of the root becomes *á* ; प्राकृतप्रकाश मते णिचः स्थाने ए आवौ भवतः धातोरकारस्य च आत्वं ।

When the affixes ktwá, tuman, and tabya follow, and also in the future *e* or *i* is substituted for the final a of root, as हसेउण हसिऊण (हसित्वा), हसेउं, हसिउं (हसितुं); हसेअव्वं, हसिअव्वं (हसितव्यं); इत्यादि।

क्त प्रत्यये परत अत इर्भवति। *I* is substituted for the final *a* when *kta* (the affix of the past participle) follows, as हसिअं (हसितं); पढिअं (पठितं);

णिजन्तानां।

(२०) णेः स्थाने अत्, एत्, आव, आवे इति चत्वार आदेशा भवन्ति। (१)

A, *e*, *ába*, or *ábe* is substituted for ṇich, the causal affix.

(२१) क्ते, भाव कर्म्मविहिते च प्रतय्ये परतः णेर्लुक् अवीतशादेशश्च।

The causal affix Ṇich is optionally elided in the passive voice and also when the affix kta follows it; when elision does not occur, *abi* is substituted for it, as कारिअं, कराविअं (कारितं); हासिअं, हसाविअं (हसितं); शोसिअं, शोसविअं (शोषितं), तोसिअं, तोसविअं (तोषितं); कारीअइ, करावीअइ, कारिज्जइ कराविज्जइ (कार्य्यते) इत्यादि णिचि भमस्थाने विकल्पेन भमाडादेशः।

१। In the *abanti s'ru* &c. assume the forms of subba &c. in the passive. अवन्त्यां शृणोत्यादेः सुव्व इत्याद्रिरूपं यथा सुव्वइ (श्रूयते), भणइ (भण्यते) गम्मइ (गम्यते)

Bhamada is optionally substituted for *bhrama* before the affix ṇich as, भमाडइ, भमाडेइ, भामेइ, भमावइ (भ्रामयति)।

इति प्रथमः पादः ।

अथ पञ्चमोध्यायस्य ।

द्वितीयः पादः ।

(धात्वादेशविधिः)

साधारण नियमाः ।

General rules.

(१) व्यञ्जनान्ताद्धातोरन्ते 'अकारो' भवति ।

A is added to every sanskrit roots ending in consonants, as हसई, (हसति) इत्यादि ।

(२) अकारान्तान् वर्ज्जयित्वा स्वरान्ताद्धातोरन्तेऽकारागमो वा भवति ।

A is optionally added to roots ending in vowels, except those which have already *a* at their end, as पाइ, पाअइ, (पाति) ; इत्यादि ।

(३) चि, जि, हु, श्रु, स्रु, लू, पू, धूना मन्ते णकारागमो भवति एषां दीर्घस्वरस्य ह्रस्वश्च ।

Ṇa is added at the end of the roots *chi*, *ji*, *hu*, *s'ru*, *sru*, *lú*, *pú* and *dhú* and the preceding long vowel is shortened, as चिणइ &c. च्यादीनां कर्म्मणि भावे च वर्त्तमानानामन्ते द्विरुक्तो वकारागमो वा भवति ।

In the कर्म्मवाच्य and भाववाच्य i e the true passive and the impersonal passive neuter of a verb vv is also optionally added to the root and the suffix यक (ज्ज) if applied to it is elided, as चिव्वइ, चिणिज्जइ (चीयते) इत्यादि ।

चिञ्‌_हन खनां कर्म्मणि भावेचान्ते द्विरुक्तो मो वा भवति । यको लोपः । At the end of the roots *chi*, *han* and *khan* when in the (भावकर्म्म) passive voice *mm* is opptionally added, and the suffix *yak* (यक्‌ ज्ज) is elided after it ; as चिम्मइ (चीयते), हम्मइ (हन्यते), इत्यादि (१) । हन्तेः कर्त्तर्य्यपि । This rule is also applied to the root *han* even when in the active voice.

(४) दुह, लिह, वह, रुधामन्त्यस्य भावकर्म्मणो द्विरुक्तो भो भवति । यक्‌ लोपश्च ।

The final letter of the roots *duh*, *lih*, *bah* and, rudh when in the passive (भावकर्म्म), becomes *vv* and the suffix *yak* (यक्‌-ज्ज) is elided after it, as दुब्भइ, दुहिज्जइ (दुह्यते) इत्यादि ।

(५) गमादीना मन्त्यस्य भावकर्म्मणो द्वित्वं वा भवति । यक्‌ लोपश्च ।

---

(१) शौरसेन्यां नियम एष न वर्त्तते In the s'aurasení this rule is not applied.

The final letter of the roots *gama* &c. is optionally doubled in the passive voice (भावकर्म्मणोः), as गम्मइ, गमिज्जइ (गम्यते) ; हस्सइ, हसिज्जइ (हस्यते) ;

वक्ष्यमाणा धातवो भाव कर्म्मणोर्विशेष नियमाननुसरन्ति ।

To the following roots special rules are applied in the passive voice.

(roots.)	their forms in the passive voice.
धातवः	(भावकर्म्म रूपाणि)
दह	डज्झइ, डहिज्जइ (दह्यते)
वध	वंज्झइ वंधिज्जइ (वध्यते)
सं—रुध	संरुब्भइ, संरुधिज्जइ (संरुध्यते)
अनु—रुध	अणुरुब्भइ, अणुरुधिज्जइ (अनुरुध्यते)
उप—रुध	उवरुज्झइ, उवरुधिज्जइ (उपरुध्यते)
हृ	हीरइ (ह्रियते) ; हरिज्जइ
कृ	कीरइ करिज्जइ (क्रियते)
तृ	तीरइ तरिज्जइ (तीर्य्यते)
जॄ	जीरइ, जरिज्जइ (जीर्य्यते) ;
अर्ज	विढप्पइ, विढविज्जइ अजिज्जइ (अर्जज्यते) ;
ज्ञा	णव्वइ णज्जइ, जाणिज्जइ, णाइज्जइ (ज्ञायते)
वि-आ-हृ	वाहिप्पइ, वाहरिज्जइ (व्याह्रियते)
आ-रभ	आढप्पइ, आढवीअइ (आरभ्यते) ;

स्नेह　　सिप्पइ (स्निह्यते) ;

सिच　　सिप्पइ (सिच्यते) ;

ग्रह　　घेप्पइ गण्हिज्जइ (गृह्यते) ;

स्पृश　　छिप्पइ

(६) धातोरन्त्यस्योवर्णस्यावादेशो भवति ।

Aba is substituted for the final *u* of a root, as ह्नु-ण्हव, इत्यादि ।

(७) धातोरन्त्यस्य 'ऋ' वर्णस्यारादेशो भवति ।

Ara is substituted for the final ṛi of a root, as कृ-कर इत्यादि । वृषादीना मृकारस्यतु 'अरि' इत्यादेशो भवति । But *ari* is substituted for ṛi in the roots bṛisha &c. as वृष—वरिस, कृष-करिस इत्यादि ।

(८) धातोरिवर्णस्योवर्णस्य गुणो भवति ।

The final *i* and *u* of roots assume the forms of é and ó respectively, as नेइ (नयति), मोत्तुण (मुक्त्वा) ;

(९) रुषादीनां स्वरस्य दीर्घः ।

The short vowel of the roots *rush* &c. becomes long, as रूसइ, पूसइ (पुष्णाति), सीसइ (शिष्यति) ;

(१०) धातुषु स्वराणां स्थाने स्वरा बहुलं भवन्ति ।

The final vowels of sanskrit roots arbitarily change to new ones, use being our only guide in such cases.

(११) अग्री-लिखिता धातवो विशेषनियम—वशात् रूपान्तरं प्राप्नुवन्ति।

The following roots change their forms under special rules.

The original sanskrit roots	The Prakrit forms which the sanskrit roots optionally assume at the time of conjugation.
संस्कृत धातवः	(संस्कृत धातूनां प्राकृत रूपाणि)
कथ	वज्जर, पज्जर, उप्पाल, पिसुण, संघ, वोल्ल, चव, जंप, सीस, साह ; णिव्वर (दुःखार्थे)
जुगप्सा	झुण, दुगुच्छ, दुगुंच्छा
बुभुक्ष	णीर
ध्या	झा
गै	गा
ज्ञान	जाण, मुण ;
उत्-ध्मा	धुमा ;
श्रुत्-धा	द्दह ;
पा (पाने)	पिज्ज, डल्ल, पट्ट, घोट्ट
उत-वा	ओरुम्मा, वसुआ
नी-द्रा	ओहीर, उंघ
आ-घ्रा	आइग्घ (१)
स्ना	अब्भुक्क
सम्-स्त्यै	खा

(१) शौरसेन्यां आघ्राणे जिंघ (in the s'auraseni *jinha* is substituted for *ghrá*.

स्था (१)	ठा, थक्क, चिट्ठ, निरप्प
उत्-स्था	ठ, कुक्कुर
म्ला	छाप, छाय
निर्—मा	निम्माण, निम्मव
क्षि	णिज्झर
छदि-णिच्	नुम, णुम, सन्नुम, ढक्क, पच्छाल
नि-वृ-णिच	णिहोड, निवार
नि-पत-णिच	णिहोड
दू-णिच	दूम,
धवल—णिच	दुम, धवल, (दूमस्व)
तुल-णिच	उद्दाम (वा)
वि-रिच-णिच	ओलुण्ड, उल्लुण्ड, पल्हत्थ, विरेज
मिश्र-णिच	वीसाल, मेलव ; (वा) ;
भ्रम-णिच	तालिअण्ट, तमाड, (वा) ;
तड-णिच	आहोड, विहोड (वा)
नश-णिच	विउड, नासव,, हारव, विप्पगाल, पलाव ;

(१) अपभ्रंशे स्था स्थाने ठक्कस्य in the apabhrans'a thakka is also substituted, for stha. शौरसेन्यां स्था स्थाने केवलं चिट्ठ उदः परस्यतु उत्थ in the sauraseni only *chitta* is substituted for sthá but when the profix *ut* is joined to it the substitute is *uttha*. शाकारी भाषायां स्था स्थाने चिष्ट इतिच, in the sákari-dialect chista is also substituted for stha.

दृश-णिच	दाव, दंस, दक्खव, दरिस ;
उत्-घट-णिच	उग्ग, उग्घाड
स्पृह-णिच	सिह
सं-भू-णिच	आसंघ, (वा)
उत्-नम-णिच	उत्थंघ, उल्लाल, गुलुगुंच्छ उप्पेल, उन्नाव ;
प्र-स्था-णिच	पट्ठव, पेण्डव, पट्ठाव ;
वि-ज्ञा-णिच	वोक्क, आवुक्क, विण्णव
अर्प-णिच	अल्लिव, चच्चुप्प पणाम, अप्प ;
या-णिच	जव, जाव ;
प्लु-णिच	उम्बाल, पव्वाल, पाव ;
विकोश-णिच	पक्खोड (वा)
रोमन्थ-णिच	उग्गाल, वग्गोल, रोमंथ
काम-णिच	णिहुव
प्रकाश-णिच	णुव्व, पआस ;
कम्प-णिच	विच्छोल (वा)
आ-रुह-णिच	वल, रोव ;
दोल-णिच	रंखोल, ढोल ;
रञ्ज-णिच	राव (वा)
घट-णिच	परिवाड (वा)
वेष्ट-णिच	परि-आल

क्री	किण (१)
वि-क्री	के क्किण
भी	भा, वीह ;
आ-ली	अल्ली
नि-ली	णिली, अणि, लुक्क, णिरिग्घ, लिक्क लिह्क्क, निलिज्ज
वि-ली	विरा, (वा)
रु	रुंज, रुंट, रव
श्रु	हण, सुण
धु	धूव, धुण
भू (२)	हुव, हो, हव, भव, (वकारेत् वर्ज्जे प्रत्यये) हु इत्यादेशः, (पृथग्भूत स्पष्टार्थयोः) णिव्वड इत्यादेशः, (प्रपूर्व्वकस्यतु भूधातोः) हुप्प इत्यादेशः, (क्त प्रत्यये परे) 'हु' इत्यादेशो वा

---

(१) अपभ्रंशे क्री धातोः 'कीसु' इति रूपं भवति in the *apabhransa kisu* is substituted fo *kṛí*.

(२) अपभ्रंशे पर्य्याप्तार्थे भुवोहुच्च इत्यादेशो भवति। In the apabhransa *huchch* is substituted for bhú when it is used in the sense of planty (पर्य्याप्त)।

शौरसेन्यां भूधातोः स्थाने 'भो' 'हो'श्च लृट्यपोर्भव इति as, भविस्सादि, भविश्व क्ते भू in the s'aurasení 'bho' as well as *'ho'* are optionally substituted for *bhu,* but bhava is substituted for it in the future and before the suffix yap (ktwá) and when the suffix kta is joined to it bhú is substituted.

कृ (१)	कुण, कर, (काणेक्षितार्थे) णिआर, (निष्टम्भविषये) णिट्टुह, (अवष्टम्भ विषये) संदाण, (श्रमविषये) वम्फ, (क्रोधेनोष्ठमालिन्यकरणार्थे) णिव्वोल, (शैथिल्य लम्बन करणार्थे) पयल्ल, पट्टल्ल, (निष्पाताच्छोटनार्थे) णीलुञ्छ, (चौरकरणार्थे) कम्म, (चाटु करणार्थे) गुलल ।
स्मृ (२)	कर, झूर, भर, भल, लट, विम्हर, सुमर, पयर, पम्हह, सर, (विपूर्व्वकस्य स्मरतेः) पम्हुस, विम्हर, वीसर ।
वि—आ—हृ	कोक्क, पोक्क, वाहर ।
मुच	छड्ड, अवहेड, मेल्ल, रेअव, णिलुञ्छ, धंसाड, मुअ ; (दुःखमोचनार्थे) णिव्वल ।
वञ्च	वेहव, वेलव, जूरव, उमच्छ ;
रच	रगह, अवह, विडविड्ड
सम्—आ—रच	उवहत्थ, सारव, समारव, केलाय ।
सिच	सिञ्च, सिम्प, सेअ,

(१) शौरसेन्यां कृञोःस्थाने केवलं कर इति आदेशः। क्त्वायपोः क इति, तथा क्त्वायपोः स्थाने दुय इति च। तुम तव्ययोः का इति in the s'auraseni only kara is substituted for kriṇ and before ktwá and *yap ka* substututited for it and ktwa and yap themselves are replaced by *duya.* Before the affixes *tum* and tabya the substitute is *ká*.

(२) शौरसेन्यां स्मृस्थाने सुमर इत्यादेशो भवति in the sauraseni *sumara* is substituted for *smri.*

प्रच्छ	पुच्छ
गर्ज्	बुक्क, (वृषगर्ज्जने) ढिक्क ;
राज	रग्ध, छज्ज, सह, रीर, रेह (१)
प्र–सृ	पयल्ल, उव्वेल्ल, (गन्ध प्रसारे) महमह ।
नि–सृ	नीहर, नील, धाड, वरहाड, नीसर
जागृ	जग्ग, जगार ;
वि–आ–पृ	आअड्ड, वावार ;
सं–वृ	साहार, साहट्ट ;
आ–दृ	सन्नाम, आदर ;
प्र–हृ	सार, पहर ;
अव–तृ	ओह, ओरस, उत्तर ;
शक	चय, तर, तीर, पार; सक्क ;
त्यज	चय ;
तृ	तर ;
पृ–णिच	पार
फक्क	थक्क
श्लाघ	सलह
खच	वेअड, खच ;
पच	सोल्ल, पउल, पअ ;

(१) In the s'auraseni *ráa* is substituted for *raj* शौरसेन्यां राजस्य राअ इति रूपं।

मस्ज (१)	आउड्ड, णिउड्ड, बुड्ड ; खुप्प ;
पुंज	आरोल, वमाट, पुंज ;
लज्ज	जीह, लज्ज ;
उत्—विज	उव्विव
तिज	ओसक्क ;
मृज (२)	उग्घुस, लुञ्छ, पुञ्छ, पुंस, फुस, पुस, लुह, कुल ;
भंज	वेमअ, मुसुमूर, मूर, सूर, सूड, विर, पविरंज, करञ्ज, नीरंज
व्रज (३)	वच्च,
अनु—व्रज	परिअण, अणु वच्च ;
अर्ज्ज	विढव, अज्ज ;
युज	जुंज, जज्ज, जुप्प ;
भुज	भुंज, जिम, जेम, कम्म, अण्ह, समाण, चमड, वड्ड (उपपूर्व्वकस्य भुजधातोः । कम्मव इत्यादेशो।
घट	गढ, घढ ;
सं—घट	संगल, संघट्ट

---

(१) शौरसेन्यां मस्जधातोः स्थाने वुड्ड मज्जौ भवतः in the s'auraseni *budda* and *majja* are substituted for *masj*.

(२) शौरसेन्यां मृजस्थाने घस इत्यादेशो भवति in the s'auraseni *ghasa* is substituted for *mrija*.

(३) मागध्यां व्रजधातुस्थाने वञ्ज इत्यादेशो भवति, in the mágadhi banja is substituted for *braja*.

स्फुट	फुट्ट, फुंड,
स्फुट (हास्ये)	मुर।
मण्ड	चिंच, चिंचअ, चिंचिल्ल, रीड, विडिक्क;
तुड	तोड, तुट्ट, खुट्ट, खुड, उक्खुड, उल्लुक्क, णिलुक्क, लुक्क, उल्लूर
घूर्ण	घुल, घोल, घुम्म, पहल्ल (१)
नृत	नच्च ;
वि-वृत	ढंस, विवट्ट
नृत	नच्च ;
क्वथ	अट्ट, कढ ;
ग्रन्थ	गण्ठ
मंथ	विरोल, घुसल ;
ह्लाद	अव अच्छ, (ण्यन्तस्याप्यस्यैवं रूपं)
नि—सद	णुमज्ज
छिद	दुहाव, णिच्छल्ल, णिज्झोर, णिव्वर, णिल्लूर, लूर, छिंद ; (आपूर्व्वकस्य छिदेः) उअंद, उद्दाल इत्यादेशौ
विद	विज्ज ;
मृद	मल, मढ, परिहट्ट, खड्ड, चड्ड, मड्ड, पन्नाड ;

---

(१) In the s'aurasení only *ghumma* is substituted for *ghurṇa* (शौरसेन्यां केवलं घुम्म इति।

स्पन्द	चुलुचुल, फंद
पद	पज्ज
नि-पद	निव्वल, निप्पज्ज ;
वि-सं-वद	विअट्ट, विलोट्ठ, फंस; विसंवअ ;
रुद	रुव, रोव ;
शद	झड, पक्खोड
आ-क्रन्द	णीहर, अक्कन्द ;
खिद	जूर, विसूर, खिज्ज,
स्विद	सिज्ज
रुध	रुक्कुण्डा, रुम्भ, रुज्झ
नि-सिध	हक्क, निसेह ;
क्रुध	जूर, कुज्झ ;
जन	जाअ, जम्म ;
तन	तड, तड्ड, तड्डव, विरल्ल
तृप	थिप्प,
उप-सृप	अल्लिय, उवसप्प ;
सं-तप	झंख ;
वि-आप	ओअग्ग, वाव
सम्-आप	समाण, समाव
क्षिप	गलत्थ, अड्डक्ख, सोल्ल, पेल्ल, णोल्ल. छुह, हुल, पर, घत्त, फुल, खिव

उत्-क्षिप	गुलुगुञ्छ, उत्थंघ, अल्लत्थ, उब्भुत्त, उस्सिक्क, हक्खुव, उक्खिव ; (आपूर्वस्य क्षिपतेः) णीरव, अक्खिव
स्वप	कमवस, लिस, लोट्ट, सुअ ;
वेप	आअम्ब, आअज्झ ;
वि-लप	झंख, वडवड, विलव
लिंप	लिंप
गुप	विड, णड, गुप्प
कृपांकरोति	अवहावेइ
प्र-दीप	तेअव, संदुम, संधुक्क, अब्भुत्त ;
लुभ	संभाव, लुब्भ ;
क्षुभ	खउर, पड्डुह ;
आ-रभ	आरंभ, आढव, आरभ ;
उप-आ-लभ	झंख, पच्चार, वेलव ; उवालभ ;
अव-जृंभ	जंभा, जंभाअइ
नम	णव ;
नम (भाराक्रान्ते कर्त्तरि)	णिसुढ, नव ;
वि-श्रम	णिव्वा, वीसम
आ-क्रम	ओहाव उत्थार, वंद, अक्कम ;
भ्रम	टिरिटिल्ल, ढुंढुल्ल, ढंढल्ल, चक्कम्म, भम्मड, भमड, भमाड, तलअंट, झंट, झंप, भुम, गुम, फुम, फुस, ढुम, ढुस, परी, भम ;

गम (१)	अइ, अइच्छ, अणुवज्ज, अवज्जस, उक्कुस, अक्कस, पच्चड्ड, पच्छंद, णिम्मह, णी, णीण, णीलुक्क, पदअ, रंभ, परिअल्ल, वोल, परिअल, णिरिणास, णिवह, अवसेह, अवहर, गच्छ ; (आपूर्व्वस्यगमेः स्थाने अहिपच्चुअ इत्यादेशो भवति वा पक्षे आगच्छ) ।
ह्म्म (गतौ)	ह्म्म
सं-गम	अब्भिड, संगच्छ
अभि-आ-गम	उम्मत्थ
प्रति-आ-गम	पलोट्ट, पच्चागच्छ ;
श्रम	परिसाम, पडिसा, सम
रम	संखुड्ड, खेड्ड, उभाव, किलिकिंच, कुट्टुम, मोट्टाअ, णीसर, वेल्ल, रम ;
पूर	अग्घा, अग्घव, उद्धुम, अंगुम, अहिरेम, पूर
त्वर	तुवर, जअड, तूर, (क्तादौ) तुर इत्यपि ;
क्षर	खिर, कर, पज्झर, पच्चड, णिव्वल, णिट्टुअ
चल	चल्ल, चल

(१) शौरसेन्यां क्त्वायपो र्गमेःस्थाने ग इति क्त्वायपो र्दूयश्च, in the s'auraseni *ga* is substituted for *gam* before the affixes *ktwá* and *yap* and the affixes themselves too assume the form of *dúya*, मागध्यां गमेःस्थाने 'गश्च' in the ma'gadhi gas'cha is substituted for *gam*.

उत्-क्षल	उत्थल,
वि-गल	थिप्प, णिट्टुह
दल	विसट्ट, दल ;
मील	मिल्ल, मील ;
वल	वम्फ, वल ;
भ्रंश	फिड, फिट्ट, फुड, फुट्ट, चुक्क, भुल्ल, भस ।
नश	णिरणास, णिवह, अवसेह, पडिसा, सेह अवहर, नस्स ।
अव क्रोश	ओवास ।
सं-दिश	अप्पाह :
दृश (१)	निअच्छ, पिच्छ, अवअच्छ, अकअच्छ, वज्ज, सच्चव, देक्ख, उअक्ख, अवक्ख, अवअक्ख, पुलअ, निअ, अवआस ।
स्पृश	फास, फंस, फरिस, छिव, छिह, आलंख आलिह ;
प्र-विश	परिअ, पविस ; (२)
प्र-मृशमुषोः	पम्हुस ;
पिष	णिवह, णिरिणास, णिरिणज्ज, रोंच चड्ड, पीस ।

---

(१) शौरसेन्यां दृशेः पेच्छ, *pechch*, is substituted for dṛis in the s'auraseni, अपभ्रंशे दृश प्रस्स, in the *apabhransa* prassa is substituted for *dṛis*, कल्पलतिकामते देक्खस, according to kalpalatika dekkha is also substituted for it.

(२) In the apabhrans'a *paisaba* is substituted for pra-*bis* अपभ्रंशे प्रपर्व्वकस्यविशतेः पइसव इत्यादेशो भवति ।

भाष	भुक्क, भस ।
कृष	कड्ढ, साअड्ड, अञ्च, अणच्छ, अअच्छ, आइंच्छ, करिस ; (असिकर्षणार्थे) अरकोड
गवेष	ढुंढुल्ल, ढंढोल, गमेस, घत्त, गवेस ।
श्लेष	सामग्ग, अवआस, परिअंत, सिलेस ;
म्रक्ष	चोप्पड, मरक
कांक्ष	आह, आहिलंघ, आहिलंख, वच्च, वम्फ, मह, सिह, विलुंप, कंख
प्रति-ईक्ष	सामाय, विहीर, विरमाल, पडिक्ख
तक्ष	तच्छ, चच्छ, रम्प, तक्ख, रम्फ ;
वि-कस	कोआस, वोसट्ट, विअस :
हस	गुंज, हस
स्रंस	ल्हस, डिंभ, संस ;
त्रस	डर, वोज्ज, वज्ज ;
नि-अस	णिम, णुम ;
परि—अस्	पल्लोट्ट, पल्लट्ट, पल्हत्थ ।
नि-श्वस	झंख, नीसस ;
उत्-लस	ऊसल, ऊसुम्भ, णिल्लस, पुलआअ, गुंजल्ल, आरोअ ;
भास	भिस, भास ;
ग्रस	घिस, गस ;
अव-गाह	ओवाह, ओगाह ;
आरुह	चड, वलग्ग, आरुह ;
मुह	गुम्म, गुम्मड, मुज्झ ;

दह	अहिऊल, आलुंख, डह ;
ग्रह (१)	वल, गेण्ह, हर, पंग, णिरुवार, अहिपच्चुअ; क्का, तुम, तव्येषु ग्रहस्थाने घेत् इत्यादेशो भवति ।
बच (२)	(क्का, तुम, तव्येषु) वोत्

क्का, तुम, तव्येषु परतः रुद, भुज, मुचामन्त्यवर्णस्य तो भवति ।
Before the affixes *ktwá tum* and tavya final consonants of the roots *rud, bhuj* and mucha becomes *t.*

कृञःस्थाने भूतभविष्यतोः क्का, तुम, तव्येषु च परतः का इत्यादेशो भवति । The root kriṇ becomes ká in past and future tenses and before the affixes *ktwá*, *tum* and *tavya.*

इष	इच्छ (३)	क्रुध	कुज्झ,
यम	जच्छ,	सिध	सिज्झ,
अस	अच्छ,	सद	सड,
छिद	छिंद,	पत	पड,
भिद	भिंद,	वृध	वढ,
युध	जुज्झ,	वेष्ट	वेड,
वुध	वुज्झ,	सं—वेष्ट	संवेल्ल,
गृध	गिज्झ,	उत्—वेष्ट	उव्वे , उव्वेढ,

(१) शौरसेन्यां ग्रहधातोः 'गेह्ल' इतिरूपं भवति । कस्यचिन्मते क्त तव्ययोः 'गे' इति । in the s'aurasení genha is substituted for *graha* but according to some (*ye*) is substituted for it before the affixes *kta* and tabya. भावकर्म्मणोः गेज्झ, घेप्पौ *gejja* and gheppa are substituted for graha in the passive (भावकर्म्मणोः), अपभ्रंशे ग्रहस्थाने गृह्ल इत्यादेशो भवति, in the *apabhrans'a gṛihna* is substituted for *grah.*

(२) शौरसेन्यां ब्रुवचोःस्थाने वच इति, in the s'auraaení *bachha* is substituted for the roots *bru* and *bacha* in all affixes.

(३) शौरसेन्यां इच्छतेः पुच्छ, in the s'aurasení *puchh* is substituted for *isha.*

खाद् धात्वोरन्तस्य लुग्भवति। The final letter of the roots *khád* and *dhav* are optionally elided, as खाइ, खाअइ (खादति) ; धाइ, धाअइ (धावति) ;

सृजधातो रन्तस्य रोभवति।

R is substituted for the final letter of the root srija, as, सिरइ (सृजति) ;

शकादीना मन्तस्य द्वित्वं भवति।

The final letter of the roots *s'ak* &c, is doubled, as सक्क, लग्ग, कुप्प, नस्स &c.

अफुण्णादयः शब्दाः आक्रमि प्रभृतीनां
धातूनां स्थाने क्तेन सह निपात्यन्ते।

Aphuṇṇa &c. are used for ákrami &c. with the affix kta, as अफुण्णो (आक्रान्तः) ; उक्कोसं (उत्कृष्टं) ; फुडं (स्पष्टं) ; वोलीणो (अतिक्रान्तः); वोसट्टो (विकसितः) ; लुग्गो (रुग्णः) ; विल्हक्को (नष्टः) ; पम्हट्ठो (प्रमृष्टः) ; विढत्तं (अर्ज्जितं) ; छित्तं (स्पृष्टं) ; जढं (त्यक्तं) , झासिअं (छिन्नं) ; निच्छुढं (उद्धृत्तं) ; चक्खिअं (आस्वादितं) ; निमिअं (स्थापितं) इत्यादि।

Roots which have special forms in the *s'aurasenî.*

सं धातुः	प्रां रूपं
चर्व्व	चव्व,
मृज	पुस,
क्षिप	छिर, छिप्प ;
तुद	तुक्ख,

ऊ	ऊण,
स्तु	थुण
दा	दे, (भविष्यति) दइ, (क्तवयोः) दा

Pachadi &c. are used for *pachayati* &c. शिष्ट प्रयोगमादरणीयं। In these cases old authorities are our only guides.

पाचयत्यादीनां 'पचदि' इत्यादयो निपात्यन्ते।

In the *apnbhrans'a* (अपभ्रंशे) ब्रु स्थाने व्वुव इत्यादेशो भवति in the *apabhrans'a*, *bbuba* is substituted for *bru*.

अपभ्रंशे चिप्तादीनां स्थाने कोल्ल इत्यादय आदेशा भवन्ति। In the *apabhrans'a*, chilla &c. are substituted for *kship-ta* &c.

अपभ्रंशे आपूर्व्व चच्च स्थाने अक्ख इत्यादेशो भवति। In the *apabhrans'a akkh* is substituted for *áchaksha.*

अपभ्रंशे वद्स्थाने वोल्ल इत्यादेशो भवति। In the apabhansa bolla is substituted for vada.

सम्पूर्णम्।

THE END.